

HELSINŠKI ODBOR ZA
LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

Konferencija

JUGOSLOVENSKO
ISKUSTVO I
BUDUĆNOST
REGIONA

Beograd, 13–14. oktobar 2017.

Transkripti sa konferencije
JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO I BUDUĆNOST REGIONA
održane u Beogradu 13–14. oktobra 2017.

Izdavač: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
Za izdavača: Sonja Biserko

Beograd, 2018.

Oblikovanje i slog: Ivan Hrašovec

Sadržaj

Uvodne reči	5	
SONJA BISERKO	6	
AXEL DITTMAN	8	
I sesija – Zbornik i portal:		
Jugoslavija u istorijskoj perspektivi	10	
HUSNIJA KAMBEROVIĆ	11	
LATINKA PEROVIĆ	13	
BOŽO REPE	18	
TVRTKO JAKOVINA	24	
IVO GOLDSTEIN	31	
LATINKA PEROVIĆ	33	
BUDIMIR LONČAR	35	
II sesija – Ratni raspad SFR Jugoslavije i posledice		40
FLORIAN BIEBER	41	
HUSNIJA KAMBEROVIĆ	42	
IVO GOLDSTEIN	45	
MILIVOJ BEŠLIN	57	
JOSIP GLAURDIĆ	63	
III sesija – Evropske i globalne perspektive		
postjugoslavenskih država u multipolarnom svetu	69	
SRĐAN SUŠNICA	70	
VLADIMIR GLIGOROV	72	
MITJA VELIKONJA	79	
NENAD MAKULJEVIĆ	89	
VLADIMIR GLIGOROV	96	

IV sesija – Istoriografija o Jugoslaviji: interpretativne
kontroverze i mogućnosti njihovog prevazilaženja . . . 101

SRĐAN MILOŠEVIĆ	102
DRAGO ROKSANDIĆ	104
DUBRAVKA STOJANOVIĆ	114
GAJ TRIFKOVIĆ	120
LATINKA PEROVIĆ	123
BOŽO REPE	125
RADOMIR LIČINA	126
DRAGO ROKSANDIĆ	126
ŠERBO RASTODER	128
ALEKSANDAR SEKULOVIĆ.	131
DRAGO ROKSANDIĆ	133
DUBRAVKA STOJANOVIĆ	136

Zaključna razmatranja 137

SONJA BISERKO	138
LATINKA PEROVIĆ	138
DRAGO ROKSANDIĆ	139
MITJA VELIKONJA	143
LATINKA PEROVIĆ	146
BRANIMIR JANKOVIĆ.	150
NENAD MAKULJEVIĆ.	151
IGOR DUDA	152
ŠERBO RASTODER	154
HUSNIJA KAMBEROVIĆ	157
BOŽO REPE	158
VLADA BILANDŽIĆ	159
DRAGO ROKSANDIĆ	160
LATINKA PEROVIĆ	163
SONJA BISERKO	163

Uvodne reči

Konferencija

JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO I BUDUĆNOST REGIONA

AEROKLUB, UZUN MIRKOVA 4, BEOGRAD, 13. I 14. OKTOBAR 2017.

SONJA BISERKO

Poštovani gosti, dragi prijatelji, dame i gospodo,
Želim da se zahvalim svima vama koji ste se odazvali na naš poziv da prisustvujete konferenciji koja predstavlja završetak prve faze našeg projekta o Jugoslaviji.

Ipak prije svega dozvolite da izrazim posebnu dobrodošlicu njegovoj ekselenciji ambasadoru Axelu Ditmanu. Podrska Ministarstva spoljnih poslova Savezne republike Nemačke omogućila je sprovođenje ovog trogodišnjeg projekta. Ona je bila dragocena za sprovođenje ovoga po mnogo cemu pionirskog poduhvata. Cenimo tu podršku kao izraz velikog razumevanja Savezne republike Nemačke za razumevanje i interes za naš region.

Danas je sa nama i jedan poseban gost iz Zagreba i veliko mi je zadovoljstvo da pozdravim gospodina ministra Budimira Lončara poslednjeg ministra spoljnih poslova Jugoslavije, zemlje o kojoj ova knjiga govori.

Zašto smo se odlučili za ovakav projekat.

Mnogi u zemljama naslednicama nemaju pravo razumevanje uzroka raspada bivše države i ratnih stradanja. Stvorene su jake kolektivne i individualne emocije i impresije, ali ne postoji dovoljno poznavanje druge Jugoslavije, kao i dovoljno poznavanje jednih drugih.

To stanje konfuzije, animoziteta i podozrenja, posebno izraženo kod mladih ljudi, onemogućuje pomirenje i normalizaciju koji se mogu ostvariti samo na istorijskoj istini. Pomirenje, kako stvari stoje u regionu, ostaje u nasleđe generacijama koje nisu bile u konfliktu.

Naša je polazna tačka da je Jugoslavija realnost koja se ne može preskakati niti marginalizovati. Ona je imala svoju istorijsku funkciju, ona je bila prva složena organizacija koja je okupila sve južne slovene pod jedan krov. Njeno nasleđe je ogromno i treba mu prići sa pažnjom i promišljanjem. Regionalna saradnja kojoj stremimo nije moguća bez razumevanja međusobnih odnosa u prošlosti.

Svakodnevna zloupotreba prošlosti, bez izuzetka u svim državama, daje nam za pravo da racionalno saznavanje i istraživanje istorije smatramo stajnom tačkom i konstitutivnim elementom stabilnih odnosa u regionu, kao imperativom njegovog održivog razvoja.

Zbog toga cilj ovog projekta jeste tumačenje i objektivno prikazivanje ključnih istorijskih procesa, neophodnih za razumevanje Jugoslavije i njenog brutalnog raspada. Jugoslavija je imala važnu istorijsku funkciju: služila je kao okvir za emancipaciju svih jugoslovenskih naroda i konstituisanje njihovih republika – država.

Zbornik koji predajemo čitalačkoj publici rezultat je saradnje grupe istoričara, istoričara umetnosti, kulturologa, sociologa, ekonomista, politikologa i drugih istraživača iz društveno-humanističke sfere različitih generacija. Zbornik je svojevrsan priručnik koji bi trebalo da ponudi širi okvir za čitanje opsežnijih istraživačkih radova koji su objavljeni i koji će ubuduće biti objavljavani na portalu www.yuhistorija.com.

Želim takodje da istaknem međusobno poverenje i kolegijalnu saradnju bez koje rad na projektu ne bi mogao tako harmonično da funkcioniše. Na projektu je do sada učestvovalo blizu blizu 50 istraživača i stručnjaka za (post)jugoslovenske istorije iz svih zemalja njenih naslednica.

Zahvaljujem najsrdačnije svim autorima na projektu koji su verovali da ćemo uspeti, i da svi zajedno smo sposobni misliti prošlost kao ulog za budućnost.

I na kraju naše ambicije nisu da damo definitivnu sliku raspada Jugoslavije, jer će to očitó biti predmet istraživanja budućih istraživača. Istina o raspadu Jugoslavije nije jednostavna, naprotiv vrlo je složena i zahteva multidisciplinarni pristup.

Naša ambicija, međutim, jeste da ponudimo prvenstveno mladim generacijama dovoljno informacija i analiza da naprave uvid u širi kontekst od onog koji im se nudi. Naša ambicija je da im, ne samo pomognemo u prevladavanju namenute im prošlosti već da ih i podstaknemo na konstruktivno i dublje promišljanje sopstvene budućnosti u okruženju u kojem žive.

Hvala vam svima još jednom sto ste danas s nama i nadam se da će vam konferencija dati još dublji uvid u način na koji smo razmišljali i radili.

AXEL DITTMAN,
ambasador SR Nemačke

Draga Sonja, drage kolege,

Dame i gospodo, mora pre svega da vam se izvinim što sam zakasnio i kažem da mi je odistinski žao što ste morali da me čekate i stoga pola sata kasnili s početkom ove važne konferencije.

Počastvovan sam i zahvalan što mogu da kažem par reči na početku ove fascinante konferencije o jugoslovenskom iskustvu i budućnosti regiona. I zato dozvolite da izgovorim samo par reči o budućnosti; da iskreno potvrdim da smo mi, kao država Nemačka, apsolutno opredeljeni za evropsku perspektivu čitavog regiona. Hrvatska je već članica EU. Razume se da se Solunska deklaracija iz 2003. odnosi na ceo region, što je marta ove godine potvrdio i Savet Evrope. O tome govori deklaracija EU doneta u Rimu. Sve u svemu, reč je o procesu do kojeg nam je veoma stalo. Nalazimo se u raznim fazama pristupnog procesa EU i razume se da su reforme sprovedene u pojedinačnim zemljama od ključnog značaja na tom putu.

Smatramo, međutim, da je veoma važno da region u celini saraduje na putu kao EU, i to je razlog zbog kojeg su kancelarka Merkelova i neke kolega i pokrenule berlinski proces. To je veoma značajan instrument međusobne saradnje zemalja regiona na putu ka EU. To nije čekaonica; to je nešto što zaista može da bude od pomoći evropskom putu. Videli smo i svedoci smo mnoštva značajnih projekata u oblasti međusobnog povezivanja, infrastrukture, što sada govori o novom zajedničkom fokusiranju na oblast ekonomije, koje bi treba da dovede i do novog dinamizma.

S druge strane svedoci smo ponovnih tenzija u regionu, i zato mislim da to odista jasno govori o tome koliko je važno zajedno raditi na istinskom pomirenju, i smatram da se bez pravog pomirenja ne može graditi budućnost samo na projektima za budućnost. Morate zajednički sagledati i prošlost, i zato nas veoma raduje ova konferencija i to što smo, kao nemačko Ministarstvo spoljnih poslova, bili u mogućnosti da pomognemo vaš važan projekat. Čitajući ovu knjigu shvatio sam da bivša Jugoslavija ima

zajedničku prošlost, ali se danas često na razne načine interpretira ono što se dogodilo. Posledica toga je međusobno nepoverenje, ali i nepostojanje znanja o tome šta je to što vas povezuje.

U mnogim regionima se ne zna mnogo ili podrobno o celom regionu i zato i uvek postoji opasnost o političkih zloupotreba na svakodnevnoj osnovi. Zato je za istinsko poverenje potrebno zajednički sagledati prošlost. I zato i verujem u ovaj projekat, i bili smo vrlo sretni da podržimo rad koji je okupio 16 autora iz svih delova bivše Jugoslavije, preko njih 50 na web portalu, kako bi zajedno sagledali istoriju Jugoslavije.

I dopustite da citiram samo jednu rečenicu koju ste napisali u uvodu, mislim da je prelepa, i glasi ovako: “Racionalno saznavanje i istraživanje istorije smatramo i stajnom tačkom i konstitutivnim elementom stabilnih odnosa u regionu, kao imperativom njegovog održivog razvoja”. Mislim da to veoma dobro rezimira čitav ovaj napor. Razume se da će biti i kritičkih glasova o ovom projektu. O tome će se debatovati, i mislim da je to dobro. Debate mora biti, jer nema jedne i isključive istine. Zato je i važno imati živu debatu, ali u kojoj se ljudi međusobno poštuju. I zato sam vam zahvalan na ovom važnom doprinosu. Želim vam živu i zanimljivu debatu na ovoj konferenciji, i uspešnu konferenciju na naredna dva dana.

I sesija

Zbornik i portal: Jugoslavija u istorijskoj perspektivi

Uvodničari: Latinka Perović, Božo Repe, Tvrtko Jakovina

MODERATOR: HUSNIJA KAMBEROVIĆ

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Želim dobro jutro svim prisutnima kao i svim sudionicima ovog projekta koji je trajao nekoliko godina i čiji su rezultati knjiga “Jugoslavija u istorijskoj perspektivi” i portal koji je već duže prisutan u tom svijetu interneta. Oni koji prate posjete na portalu kažu da je dobro posjećen, a knjiga koja je izašla prije nekih mjesec ili nešto duže, već je našla svoje mjesto u velikom broju biblioteka, ne samo na prostorima Jugoslavije, nego i Evrope. Mnoge kolege su već dobile i očekujemo, naravno, kao što je gospodin ambasador rekao, i kritičke glasove i o knjizi i o čitavom projektu.

U prvoj sesiji je predviđeno da govorimo upravo o našim iskustvima i o radu na ovom zborniku radova i na web portalu “Jugoslavija u istorijskoj perspektivi”. U ovoj prvoj sesiji sudjelovaće Latinka Perović, Božo Repe i Tvrtko Jakovina. Ovaj projekat je važan ne samo zbog toga što je okupio veliki broj naučnika iz svih postjugoslovenskih zemalja i naučnika iz Evrope, nego i zbog toga što je ovo prvi pokušaj poslije raspada Jugoslavije da mi sa jugoslovenskih prostora radimo nešto ovako i da radimo zajedno. Nismo željeli u samom početku pisati novu istoriju Jugoslavije. Kao što je rekao Džon Lemp, koji je postavio pitanje: “Zašto pisati novu istoriju Jugoslavije?” Znamo da su te istorije Jugoslavije uglavnom pisali ljudi koji dolaze izvan jugoslovenskih prostora. Nešto poslednje što je nastalo i kvalitetno je u tom smislu je knjiga Mari Žanin Čalić. Mi smo željeli pokazati da možemo zajedno raditi i da možemo ponuditi neke nove uvide u istoriju Jugoslavije. Ti novi uvidi mogu pomoći našem boljem razumjevanju, jer kao što je Sonja Biserko na početku rekla, naše znanje o prošlosti je zapravo pretpostavka za saradnju u regonu, možda više za saradnju nego za pomirenje o kojem se vrlo često govori. Mislim da je puno važniji taj rezultat međusobnog razumjevanja i vjerujem da na tom, međusobnom boljem razumjevanju možemo stvoriti pretpostavke za bolju saradnju u budućnosti.

Naravno, važno je bilo iz ove istorijske perspektive pokušati razumjeti Jugoslaviju i istoriju Jugoslavije, kako bi se razumio njezin raspad tokom devedestih godina. Ja mogu reći sa sigurnošću da je ključni akter u ovom našem projektu bila Latinka Perović.

U trenucima kad sam se pitao kako dalje i šta ja mogu uraditi na ovom projektu i kad sam pomalo bio u dilemi šta dalje, onda sam uglavnom, čekaao njenu reakciju da vidim kako će ona reagirati, ne samo zbog ideja koje je Latinka nesebično širila u čitavom našem krugu, nego i zbog pristupa, načina, modela, okvira koji se daje i tako dalje. Moje iskustvo tokom poslednjih nekoliko godina iz komunikacije i rada na ovom projektu sa Latinkom Perović je doista bilo izuzetno inspirativno i jako pozitivno.

Zbornik koji je pred nama, nadam se da će svima nama pomoći da nakon uvodnih izlaganja ovu diskusiju možemo voditi oko pitanja o kojima govore zbornik i portal, o tome šta Jugoslavija zapravo jeste. U početku je, naravno, bilo vrlo važno i tu smo se prilično brzo nekako dogovorili da u okviru ovog projekta gledamo na koji način su Jugoslaviju doživljavali pojedini narodi koji su u nju ušli i kakvo je iskustvo pojedinih zajednica u Jugoslaviji, dakle od samog ulaska u zajedničku državu do njenog raspada tokom devedestih godina. Latinka Perović je u svom izlaganju i u zborniku i na portalu pisala, između ostalog, o tom iskustvu Srbije u jugoslovenskoj državi, ostali suradnici su govorili o drugim iskustvima. Božo Repe je profesor na Univerzitetu u Ljubljani i pisao je o iskustvima Slovenije i Slovenaca sa Jugoslavijom.

Volio bih, Božo (Repe, pr.p), da u svom izlaganju kažete najpre, kakvo je Vaše iskustvo u radu na ovom projektu kao istoričara i drugo, kakvo je zapravo to slovenačko iskustvo sa Jugoslavijom, da li su iskustva Slovenije i Slovenaca u Jugoslaviji pozitivna i na kojim poljima se to može vidjeti?

LATINKA PEROVIĆ

Poštovane kolege i prijatelji, ekscelencije,

Ponoviću ono što je već rekla gospođa Sonja Biserko: povod za naše današnje okupljanje je knjiga (zbornik radova) Jugoslavija u istorijskoj perspektivi u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, i uz dragocenu podršku Ministarstva inostranih poslova Savezne Republike Nemačke. Ona je rezultat trogodišnjeg rada oko 50 istoričara, istoričara umetnosti, ekonomista, sociologa, politologa, demografa, arhitekata... Radovi su predstavljeni javnosti u dve forme: u knjizi (zborniku radova) i na internet portalu. Radovi su povezani, i tek bi objavljivanje i onih sa portala kao posebne knjige (zbornika radova) dalo sliku o celini poduhvata.

O jugoslovenskoj državi – njenom nastanku na kraju Prvog svetskog rata, trajanju od početka Drugog svetskog rata, a zatim njenom obnovi kroz antifašistički rat i narodnu revoluciju pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, te njenom razvoju kao federacije i socijalističke republike do njenog dramatičnog raspada na kraju 20. veka – i jugoslovenski i inostrani autori – napisali su mnoštvo knjiga. Da li se u tom mnoštvu prepoznaje Jugoslavija u istorijskoj perspektivi i koja bi je to eventualna prepoznatljivost činila posebnom?

Treba reći, da naučna elita prve Jugoslavije, ako se izuzme Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, nije stvorila zajedničko delo o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji. Da nije razlog samo njeno tek dvodecenijsko trajanje, dokaz je da to nije pošlo za rukom ni naučnoj eliti druge Jugoslavije, koja je trajala duplo duže od prve. Na te činjenice je, s pravom, u Predgovoru Jugoslavije u istorijskoj perspektivi, podsetio prof. Drago Roksandić. Zamišljena kao kolektivni jugoslovenski projekat, Istorija naroda Jugoslavije je zastala već posle druge sveske. A Istorija Komunističke partije Jugoslavije, na kojoj je bilo angažovano 60 naučnika, pisana je uz oprez ili stvarnu nemogućnost da se izađe iz dogme. Tako je istorija vladajuće partije, uz sve resursne probleme (ideološke, organizacione i finansijske), uz duboke unutrašnje sukobe i tragedije, u krajnjem ishodu bila jedna “mrtva knjiga”. A Krležina Enciklopedija Jugoslavije

bila je praćena neslaganjima republičkih redakcija, da bi bila završena prestankom saradnje. Otkuda sve to?

Nedovršenost istorijskih procesa, pretežno događajna historiografija, pristup istoriji države “s vrha prema dole”? Danas smo, bar se meni čini, još nespremni za pouzdane odgovore na ova pitanja ali smo sigurni u potrebu analize koja bi nas do njih dovela. Ne možemo zaobići pojave koje su nas od te potrebe udaljile.

U dugoj krizi Jugoslavije, koja je počela davno pre njenog sloma, vršene su pripreme za onaj involutivni zaokret koji će se manifestovati nizom pojava u kulturi, posebno u historiografiji. Imam, dakako, u vidu stanje u Srbiji. Iako nikada nije bila nestala, nacionalno-romantičarska interpretacija srpske prošlosti je već od čuvene rasprave među srpskim istoričarima 1879. godine, u kritičkoj historiografiji dobila snažan korektiv razuma. Osamdesetih godina 20. veka nacionalni romantizam se vratio na velika vrata. Historiografiju koja je rezultirala iz tog povratka, prof. Andrej Mitrović, prvi u srpskoj historiografiji, nazvao je paraistoriografijom. Posle toga, sve je bilo moguće. Država je široko podržala stanovište o istorijskoj istrošenosti Jugoslavije i sazrelosti potrebe o njenom pretvaranju u državu u kojoj bi živeli svi Srbi, kako drukčije nego silom. Sa svoje strane, historiografija je toj strategiji dala “naučni” autoritet što je igralo veoma važnu ulogu u stvaranju društvenog konsenzusa oko te strategije.

U ratovima devedesetih godina prošlog veka, dugo posle njih, pa možda i danas, teško je bilo zamisliti instituciju za proučavanje istorije koja bi pokrenula dijalog o svemu tome. Učinila je to jedna nevladina organizacija, jedan zametak pluralnosti društva, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Ne baš slučajno. Misleći još u ratu da će kad-tad doći potreba za razumevanje onoga što se dogodilo, oko ove organizacije okupili su se ljudi, među kojima i nekolicina istoričara, koja je radila za to vreme. Objavljeno je više od 150 knjiga istorijskih izvora, opisa događaja, iskaza žrtava, portreta političkih ljudi za i protiv rata. Ali, da se pre tri godine oko projekta o čijoj završnici danas govorimo bile su, u prvom redu, potrebne dve činjenice: 1. da je Jugoslavija već postala deo istorije prema kome možemo da uspostavimo kritički odnos, i 2. sloboda autora i, ako

mogu da kažem, shvatanje po kome je profesionalna odgovornost i sredstvo i cilj istoričara. Možda je zato i bilo dovoljno samo nekoliko sastanaka uređivačkog odbora da se definiše pristup već nepostojećoj Jugoslaviji, koji je sažeto glasilo. Početi od onoga što je svaki od jugoslovenskih naroda, već formiran kao moderna nacija ili tek u formiranju uneo u Jugoslaviju, imajući u vidu da je linija te podele ostala trajna ne samo između jugoslovenskih naroda nego i unutar njih. A onda, analizirati kako je taj ulog uticao na oblikovanje nove države, njen razvoj i perspektivu. Taj pristup je bio bitan za razlikovanje faze oslobodilačke utopije o sveslovenskom državnom jedinstvu od faze realnih istorijskih procesa formiranja modernih nacija.

Uprkos legendi, jugoslovenski narodi se nisu poznavali. Istraživanja pokazuju da se usled nerazvijenosti industrije, komunikacija i pismenosti stanje nije bitno promenilo ni u moderno doba. Oni su svoje interese prepoznavali tek u državi koja je stvorena na kraju Prvog svetskog rata. Zbog toga je bio važan pristup “odozdo na gore” a ne obrnuto. U svakom slučaju, ta dva pristupa daju različite slike jugoslovenske države. A njeni dobri poznavaoци i napolju i unutra su govorili: “Jugoslaviju je lakše zamisliti nego stvoriti”, da bi, posle njenog kraja, po mome mišljenju, ona, kroz čitavu svoju sedamdesetogodišnju istoriju, bila “u traženju formule održivosti”.

Držeći se našeg zajedničkog pristupa, koji sam pomenula, rezimirajući iskustva Srbije u samostalnoj državi i u državi sa drugim narodima, o čemu govore moji tekstovi i na portalu i u zborniku radova.

Srbija je u 20. vek ušla kao država u modernom smislu reči. Od 1815. godine, kada je bila beogradski pašaluk turske administracije, do kraja balkanskih ratova 1912–1913. godine, ona je stalno uvećavala svoju teritoriju. Posle brutalne dinastičke smene na samom početku 20. veka, maja 1903. godine, kojom je vojska stupila na političku scenu, porasle su njene političke ambicije. Uz vojsku, crkva i škola su, kako pokazuju istraživanja, militarizovale srpsko društvo. A tajna vojna organizacija je svojim imenom stavila srpsko društvo pred tesan izbor: Ujedinjenje ili smrt (Crna ruka).

Iz rata, Srbija je izašla na strani pobednika, sa biološkim gubitkom koji nikad nije nadoknađen, vojskom, svojom dinastijom i relativnom većinom stanovnika. Nije reč samo o odnosu snaga. Vodeći politički ljudi u Prvom svetskom ratu bili su formirani na idejama 19. veka. U svom fundamentalnom spisu Sloga Srbo-Hrvata, s kraja osamdesetih godina 19. veka, Nikola Pašić je formulisao ideju koje se držao do svoje smrti: ako se Srbi i Hrvati ikada nađu u jednoj državi, pravo na hegemoniju pripašće Srbima kao istočnom narodu.

U svetlu te ideje, posmatrala sam ključne aporije prve Jugoslavije: ustavno pitanje, ubistvo hrvatskih političkih prvaka u parlamentu, diktaturu kralja Aleksandra i separatizam kao reakciju na nju, spiralu nasilja koja je dovela do ubistva kralja Aleksandra. Kasnu odluku kneza Pavla o radu na Sporazumu Srba i Hrvata i sam sporazum, a da nije ni stavljen na probu vremena, obesmislio je početak Drugog svetskog rata. Shvatanje i praksa Jugoslavije kao proširene Srbije završeno je u katastrofi države.

Jugoslavija je obnovljena u antifašističkom ratu i narodnoj revoluciji čiji je istorijski subjekt bila Komunistička partija Jugoslavije. U ratu je utemeljen novi oblik države, ali i federativno društveno uređenje. Jedinstvo stvoreno u ratu, a zatim učvršćeno u sukobu sa Staljinom 1948. godine, stvorilo je sigurnost a u zanosu pobedama zaboravljeno je da se samo na porazima uči. Kada je iscrpljena faza administrativnog socijalizma, promene su tražene u promenama privrednog sistema, a kada su sve privredne reforme propale, u neprestanim ustavnim promenama. Kreator i jednih i drugih promena bila je Komunistička partija Jugoslavije, koja je u održanju sopstvene moći, bez konkurencije, videla granice do kojih promene mogu ići.

Nije sporno da je u drugoj Jugoslaviji učinjen veliki napredak u modernizaciji i emancipaciji njenih naroda. Ali i da je njena složenost suzbijana raznim vrstama nasilja. Ne radi se, dakako, samo o onim fundamentalnim razlikama: etničkim, verskim, jezičkim. U pitanju su, kako je, imajući u vidu prvu Jugoslaviju, govorio srpski naučnik Jovan Cvijić, razlike “u osjećanjima, načinu mišljenja i navikama”. Te razlike mogu “pojačane pogreškama i ukorijenjenim zabludama”, koje čine osnovu za “uzajamno nerazumijevanje i

nepovjerenje”. To jest, onaj humus na kome je i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji tinjala mržnja, bez koje, kako je govorio Stanislav Vinaver, nema rata. Društvo prve, pa ni druge Jugoslavije, čiji je modus vivendi bilo jedinstvo, nije posedovalo osetljivosti za složenosti i razlike kao izraze slobode naroda i pojedinaca, pa nije ni razvilo mehanizme dijaloga i sporazumevanja. Tek naziremo potrebu istraživanja razdoblja kako lične tako i “klastne” diktature.

Najzad, potrebno nam je novo promišljanje istorije Jugoslavije. Dakako, smešteno u istorijske okvire vremena i prostora u kome se ona odvijala. Još uvek se, kako je nedavno rekao profesor Tvrtko Jakovina, najviše kopa po starim ranama, tako da stvarna i konstruisana sećanja trijumfuju nad naukom. Bilans je, naravno, tragičan i frustracije su velike. Tako, u borbi za hegemoniju i majorizaciju, za Jugoslaviju kao proširenu Srbiju, kako je rekao srpski istoričar Sima Ćirković, poražena je ideja Jugoslavije kao zajednice naroda, složene države u formi federacije ili konfederacije. Svaki od jugoslovenskih naroda ima svoju dramu koja je, čini mi se, tačno formulisana u podnaslovima priloga u zborniku. Gotovo sve države proizašle iz multietničke Jugoslavije i same su multietničke. One ponavljaju istoriju, jer je zapravo nisu završili.

Na svoju nameru i da to pokušamo i gledamo skromno. Očekujemo kritične primedbe i dijalog, ali smo čvrsto rešeni da tim putem nastavimo.

Zahvaljujući vam na pažnji sa kojom ste me saslušali, molim vas da mi dopustite još sledeću sugestiju. Smatram da treba nastaviti sa zajedničkim istraživanjima pre svega zbog toga što su ih počeci potvrdili kao najbolji put stvaranja novih generacija istoričara koje iluzije bilo koje vrste ne pretpostavljaju objektivnoj analizi i znanju o istorijskim procesima pojavama.

BOŽO REPE

Slovinci su verovali u Jugoslaviju

Ja ću govoriti, pošto sam ta generacija, na srpsko-hrvatskom, tom “mrtvom”, ili “trulom” jeziku, pa se izvinjavam. Ja sam pripremio nešto o Slovencima, ali kao i uvijek Latinka (Perović, pr.p) me je podstakla da kažem i neke druge stvari.

U ranim devedsetim, napisao sam članak kome sam malo provokativno dao naslov “Raspad historiografije koja nikada nije postojala”. To je bilo najpre publikovano u Sloveniji, pa na nekom skupu “Nacionalna istorija” u Makedoniji, gde smo krajem 1999, raspravljali o makedonskoj historiografiji. Još u vreme Miloševića, Latinka je to objavla u “Tokovima istorije” u “Srpskoj reviji”, i to na slovenačkom jeziku. Moram da kažem da je to bilo vrlo hrabro od nje i ja sam bio posebno ponosan što je bilo na slovenačkom jeziku.

Naravno, ne mislim da jugoslovenska historiografija nije postojala. Postojala je. Nešto smo o tome i čuli. Postojao je Savez istoričara Jugoslavije, odnosno preciznije kazano, Savez republičkih asocijacija istoričara, organizovani su kongresi, neki su se odlagali, neki, kao onaj u Prištini, čak i otkazan. Postojao je jugoslovenski istorijski časopis, u osamdesetim godinama, ali u lošoj “kondiciji”, da tako kažem.

Postojali su ovi projekti koji su već ovde spomenuti i, kao što je već kazano od tih projekata samo je “Istorija naroda Jugoslavije” došla samo do prvog toma. Zbog čega? Zbog toga smo i mi danas ovdje zapravo. Jer, kada su počele rasprave o nacionalnim pokretima kod pojedinih jugoslovenski naroda, debata je praktično završena, nije mogla ići dalje. Jeste u drugom izdanju “Enciklopedije Jugoslavije” i ta je nesretno završila, ali ipak je stigla do slova J. Znači tamo je Jugoslavija uključena. I nije ni toliko loš članak, obzirom na sve okolnosti tadašnjeg vremena.

Sa istorijom Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, i sam imam nešto malo iskustva. Ja sam tad, kao vrlo mlad istoričar nešto surađivao, pravio beleške, slušao mnogo mudrih ljudi i tome slično. Šta je tu bio problem? Problem su

bili nacionalni problemi i različiti pogledi na nacionalne istorije, na to – da li smo imali jednu revoluciju ili više revolucija i tako dalje. Ali, jedan od glavnih problema bio je nekakav šematizam, jer je svaka republika dobila određen dio stranica bez obzira šta se zaista događalo tamo, o čemu mogu da ispričam i jednu anegdodu. Kad smo raspravljali o ranom radničkom pokretu tokom XIX stoljeća, jedan Crnogorac je tamo pitao “šta ću ja tu raditi, imali smo samo tri fabrike u to vreme”.

Znači, bilo je puno problema različitih, koji nisu vezani izričito samo na nacionalno pitanje. Šta se onda dogodilo u osamdesetim godinama (prošlog veka, pr. p)? U osamdesetim godinama istoričari su imali samo mali utjecaj na ono što se pričalo o povjesti. Jeste, bilo je nekih radova koji su izazvale polemike, poput knjige Janka Pleterskog “Nacije i narodi Jugoslavije”, onda je Petranović (Branko, p.p.) polemizirao sa njim i tako dalje. Tu su i još neke druge knjige koje znate, ali u suštini, rasprava o prošlosti prebacila se u publicistiku, u gramatiku, u literature... i to je stimulisalo porast nacionalizma kod pojedinih jugoslovenskih naroda.

Starija generacija seća se, recimo, “Golubnjače” ili, “Knjige o Milutinu”. To više nije bilo pitanje istorije, već politike pojedinih tadašnjih republika, one su to podsticale, ali kad su pustile psa sa lanca, ili pse sa lanaca, niko ih više nije mogao uhvatiti. Tako da su istorijska pitanja, zapravo, bila jedna od prvih pitanja koja su vodila raspadu Jugoslavije. Mislom da smo mi u tome, samo djelimično odgovorni. Naravno, posvađali su se istoričari, one starije generacije, ne svi, mi smo čitavo vreme imali saradnju sa Latinkom Perović, i starije generacije i moja i ove najmlađe, ali mnogi nisu. Ljudi koji su se godinama poznavali, koji su bili prijatelj koji su se međusobno posećivali, oni su se posvađali i čak ni telefonom nisu više razgovarali. Znači historiografija je pratila jugoslovensku situaciju, ili bilo kako da je zovemo, kad više nije bilo ni razgovora. To pričam zbog toga da shvatite koliko je važno to što sedimo ovde, koliko je važno da smo ovu knjigu napisali i koliko je taj projekat važan, jer možemo ponešto dodavati, važan za mlađe generacije.

Nije to bio samo primer istoričara. Mnogo gore je bilo i na nekim drugim područjima. Vi znate da su se posvađali glumci, legendarni glumci partizanskih “vesterna” i tako

dalje. Verovatno većina od vas zna Olivera Dragojevića, poznatog kanconjera, ne znam kako se to kaže, šanson pjevača, ili mediteranskih pesama, on nikada htio imati koncert u Srbiji. Ja sam ga slušao za vreme hrvatskog rata ili neposredno posle njega, kad je imao koncert u jednom sindikalnom domu u Ankaranu u Sloveniji, u nekoj sali za jelo, pet ljudi ga je slušao, ali on nije išao u Srbiju gde bi imao punu halu. Znači, to sve je toliko utjecalo na našu generaciju, generacije starije od nas, da je vrlo teško bilo na svim područjima uspostaviti kontakte.

Sad, nešto i o Slovencima, da neko ne kaže da nisam pričao i o Slovencima. Vrlo kratko, jer mislim da je bolje da raspravljamo ovdje i da vi nešto kažete, nego samo da nas slušate. O Slovencima, citraću na kraju dva teksta s početka nastanka Jugoslavije, koji zapravo, pokazuju suštinske probleme obe Jugoslavije, a na neki način i današnje Evropske zajednice. Jer mislim, iako svi kažu da nije tako, tamo je prethodno bilo totalitarizma, a Evropska unija je demokratska, ali su u problemi toliko slični da bi trebalo svaki evropski političar barem ovu knjigu pročitati. Generalno bi se moglo kazati, dugo je to važilo za istinu, a mnogi su još i danas u to uvereni, da su upravo Slovenci razbili Jugoslaviju. Ja mislim, uz svu kritičnost, ja sam u Sloveniji nazvan, kako to kažu, anacionalnim istoričarem, da je taj stav pogrešan. Istina je da su je prvi napustili i današnji slovenački pogled na Jugoslaviju, pogotovo, politički, a delimično isto važi i za istoričare, proizlazi iz teze da je jugoslovenstvo bilo nekakvo privremeno rešenje, nešto što je Slovencima pomoglo da prebrode teška vremena, dok se nisu vratili tamo gde im je mesto, a to je u takozvanu Evropu.

No, istorijska slika je sigurno drukčija. Slovenci su u Jugoslaviju verovali, uložili su u nju veliku količinu energije, novaca i političkih napora, kao i za njenu demokratizaciju. Obojica glavnih političara, sveštenik doktor Anton Korošec i posle njega komunista Edvard Kardelj, bili su ubeđeni Jugosloveni i oba su je videli i u ideološkoj konotaciji. Korošec je u Jugoslavju video garanciju za to da će njegova partija moći u dogovoru sa dvorom i srpskim partijama da apsolutistički vlada Slovenijom i ustrojava je prema katoličkim, klerikalnim, a u tridesetim godinama i klerafašističkim načelima. Kardelj

je bio uveren da je socijalizam glavno vezivno kivo Jugoslavije i da ona bez njega može propasti, što se na kraju i dogodilo.

Ali, tu ipak, treba biti objektivan. Bez spoljnih faktora, kraja hladnog rata, pada Belinskog zida i kraja socijalizma, Jugoslavija se ne bi raspala. Iako su za sam raspad bili ključni, naravno, unutrašnji odnosi, ekonomska kriza, kriza socijalizma, kriza u međunarodnim odnosima... i Slovenci i pojedini narodi, odnosno republike u Jugoslaviji, svi koji njome nisu bili zadovoljni, misle da smo mi danas, kao jedna država u Evropskoj uniji, da se Jugoslavija sigurno ne bi raspala. Mislim da bi svi koji nisu bili zadovoljni njome, bili u sličnoj situaciji kao što su danas Katalonci. I u jugoslovenskoj krizi Evropa sigurno nije uradila ono što bi trebala i ja se nadam i sad ima priliku da se, barem što se tiče Katalonije, i tu ispravi. Inače će španski i katalonski istoričari razgovarati tek posle četvrt stoleća kao što mi sada razogavaramo.

Znači, Slovenci su se za Jugoslaviju odlučili dva puta, nakon Prvog i nakon Drugog svetskog rata. To ja opisujem, pa ću ponoviti. I za kraj samo dva citata sa kojima ću ilustrovati ono što sam hteo kazati o stavu Slovenaca i što me je Husnija zapravo, hteo pitati. To su dva čoveka, koji su bili više na margini slovenačke politike tog vremena, ali su obojica uticajni kao pisci. Jedan je bio publicista Fran Erjavec, koji je napisao ovako:

“Slovenci su bez sumnje za Jugoslaviju, jer im upravo to diktira najprimitivniji politički razum. Ne mogu težiti Italiji, niti opet Austriji, odnosno Ugarskoj, zbog političkih, narodnih i privrednih razloga, jer bi njihov položaj tamo bio beznadežan, a to bi značilo njihovo nacionalno samoubistvo. Ali se ne mogu nadati ni potpuno suverenoj slovenačkoj državi, jer ih nema dovoljno i takva slovenačka državica bi zbog eksponiranog geografskog položaja, u najkraćem vremenu postala plen imperijalističkih težnji, jednog ili drugog komšije. Zbog svega toga je jasno da među Slovencima, ne može postojati nikakav protivdržavni pokret, jer tako nešto nikad ne bi moglo imati nekakav realni cilj. Svoj položaj i svoju budućnost, barem u sadašnjim okolnostima, Slovenci mogu tražiti samo u Jugoslaviji i nigde drugde. To iskreno zna, oseća i priznaje i poslednji Slovenac, bez obzira na njegovo političko opredeljenje i pogled na svet. Isto tako je jasno i da se

Slovinci ne mogu zadovoljiti sa bilo kakvom Jugoslavijom, jer država nije sama sebi cilj nego je samo sredstvo za dostizanje određenih ciljeva naroda. Ni za Jugoslaviju se Slovinci nisu borili različitim oblicima više od pola veka, zbog nje same, nego zbog toga da se u njoj dosegnu i realizuju određene političke, kulturne, privredne i socijalne aspiracije koje se mogu ostvariti samo u vlastitoj narodnoj državi.”

I još jedan citat iz tog vremena, a to je napisao socijalista Anton Štebl, koji je uprkos idealizmu i racionalizmu definisao jedan od glavnih problema države u najstajanju, te, kao što je sam kazao, kao što i ja vidim, jedan od glavnih problema današnje Evropske unije. On kaže ovako:

“Svaki pojedini narod bivše monarhije je preslab za potpuno nezavistan, samostalen život. Njegova poštena egzistencija moguća je samo u zajednici sa ostalim narodima. Ti narodi se mogu razići, ali će kasnije teško naći one privredne veze koje su neophodne za razvojne mogućnosti svakog naroda i koje su još danas dostižne. Lepi i zavodljivi su ideali potpune nezavisnosti i samostalnosti pojedinih naroda. Može li narod iz tih ideala crpiti sve ekonomske snage koje su mu potrebne za preživljavanje, to je drugo pitanje. Nacionalno–političke težnje u svojoj suštini, sadrže centrifugalne sile koje i kod neznatnih problema mogu prouzrokovati velike efekte. Danas još ne želimo da razumemo i shvatimo tu istinu, jer se bojimo da će se zbog te spoznaje patiti naše stremljenje najširem ujedinjenju. Međutim, sigurno je da će nakon kratkog vremena, suživota između Slovenaca, Hrvata i Srba, doći do nacionalno-političnih borbi, možda žešćih nego su ikada postojali, između, na primer, nas i Nemaca. Upravo je jugoslovenska istorija puna takvih borbi. Plemenske razlike su energetske snage, koje se ni do danas ni malo nisu izjednačile. Zbog toga nije opravdano reći da će budućnost biti lišena nacionalnih borbi.”

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Tako su i Slovenci, kao i većina drugih naroda koji su ušli u Jugoslaviju, u početku zajedničku državu doživljavali kao neki topli dom. U ovom projektu mi smo pokušali vidjeti kako se desilo da taj topli dom iz 1918, ipak postane mesto gde je ljudima hladno živeti i zašto su se pokušali nekako izdvojiti se iz tog toplog doma i svoje zasebne sobe pretvoriti u vlasitite domove. Slovenci su, naravno, čuli smo, vjerovali u Jugoslaviju, ali vjerujem da iz ove knjige možemo videti kako su, iako su vjerovali u Jugoslaviju, onda prvi zapravo iz Jugoslavije izašli i šta je bio uzrok tome.

Kolega Tvrtko Jakovina sa Sveučilišta u Zagrebu ponajviše je istražio Jugoslaviju u međunarodnim odnosima i u ovom projektu je radio i na portalu i na ovom zborniku. Ja bih volio, kolega Jakovina, da probate to uporediti. U vrijeme bosanskog rata vrlo često se dešavalo da za jednog bosanskog ambasadora dođe informacija u Predsjedništvo BiH kako je taj ambasador opet na nekom diplomatskom prijemu zagrizao jabuku i predsjednik Izetbegović ga nije nikako mogao uvjeriti da na tim diplomatskim prijemima zapravo ne treba gristi jabuke, nego voditi neke diplomatske razgovore i da li je zapravo možda u jugoslovenskoj diplomaciji bilo nekih dobrih pjevača koji su mogli organizirati neke dobre koncerte, kao što to rade neke savremene diplomate? Malo se šalim...

TVRTKO JAKOVINA

Godina 1948. ključna za vanjsku politiku

Hvala ljepa. Ja ću odgovoriti na ovo pitanje, ali sad imam dvije asocijacije. Prvo možda Boži, Jugoslavenska enciklopedija je došla do slova K, zbog toga što je profesor Kampuš, koji je meni predavao između ostalog srednji vek i Kosovsku bitku bio silno sretan da je i on ušao u novo izdanje Enciklopedije Jugoslavije. U odgovoru na ovo pitanje, možda ću proširiti malo, pre nego dođem do toga i odgovora na ovo pitanje, ali generalno ono što je ovaj projekat trebao značiti, po mom mišljenju bih mogao krenuti od citata Juvala Hararija, koji je rekao da povjesničari ne proučavaju prošlost da bi je ponovili, nego da bi se od nje oslobodili. Na taj način se meni čini da smo mi mogli pristupiti ili gledati između ostalog i na ovaj projekt. Kad smo se našli, ja sam doduše imao tisuću i jedno pitanje i bio sam skeptičan zbog toga što je sličnih projekata na ovim prostorima bilo silno puno, oni su zbog različitih načina kritizirani, međutim, čini mi se da svaki budući projekt, kao i ovaj, treba naglašavati ono što mislim da je ovdje postignuto, a to je bila ne samo suradnja različitih povjesničara, to smo i ranije pokušavali, nego možda povratak struci u onom najboljem smislu, da se vratite izvorima, da kontronfrontirate poglede i da probamo onda učiniti to da nas prošlost oslobodi. Međutim, u isto vrijeme veliko je pitanje što činiti u zemlji u kojoj je Krleža još 1935, iz jednog članka kojeg sam ja, moram reći za sebe, nedavno otkrio, tu jednu diskusiju iz trideset i pete, govoreći između ostalog o hrvatskoj historiografiji napisao, a to ću povezati sa aktuelnim stvarima u Hrvatskoj, da je češka malograđanska inteligencija u sjeni “škode” i ogromne austrijske tekstilne i metalne industrije, uspela se kritički obračunati sa feudalnom legendarnom prošlošću, koja je u sebi od husinskih ratova donosila neizmerno više progresivnih elemenata, nego kult historijskih neistina kod nas. Kad kod nas to više nije bilo moguće, usled intelektualne nerazvijenosti, Krleža je tu govorio o Masariku koji je, ako ste imalo pratili zbivanja u Hrvatskoj proteklih mesec dana, još jedanput postao vrlo često spominjano ime. O njemu je govorio i njega je citirao češki ambasador na svom

nacionalnom danu u Zagrebu, govori se o mogućoj promeni imena Masarikove ulice u Zagrebu, ali u Hrvatskoj je u proteklih mesec dana rasprava vođena i o tome da li je Ivo Lola ili Ivo Lolo Ribar, s obzirom da je bista Ivo Lole Ribara, vraćena na jedan zagrebački trg; šta ćemo se Sedam sekretara SKOJ-a, koji će biti vraćeni s obzirom da je maknut Trg Maršala Tita, govorilo se o željeznoj zavjesi, o tome ću ja još nešto malo reći, govorilo se o pariškoj Mirovnoj konferenciji i povratku Istre i slovenskih krajeva Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji, održani su u tom smislu skupovi u Pazinu Čakavski sabor o pariškoj konferenciji, u Puli kod Igora Dude; o komunističkim partijama, u Rijeci je bio skup između ostalog o iskustvima Gologa otoka i slično i objavljen je prvi doktorat iz gej povjesti, gej historije na jugoslovenskim prostorima...

Ja sigurno nisam pobrojao sve o čemu smo mi u Hrvatskoj govorili proteklih tridesetak dana, ali to otprilike može pokazati i koliko je možda potrebno da postoje povjesničari koji bi se bavili našom nedavnom povješću, da bismo se možda oslobodili. Ja mislim da bi nam čak i u obračunu sa “Agrokorom” bilo lakše, da se možda ne bismo bavili Masarikom, on je mrtav već puno duže nego Tito, i da bi nam u mnogim stvarima bilo lakše. U isto vrijeme, Hrvatska je, ja bih rekao po nekim stvarima možda zato što je najbolje naravno poznam, možda najradikalija u pojedinim pitanjima, ali nije jedina. Regija u kojoj su Makedonci u međuvremenu prestali biti Slaveni, postali su glavni stradalnici, u Jugoslaviji, barem na Golom otoku, regija i gde se rehabilitira i Draža Mihailović, i Nedić, gde se podižu i novi srednjevjokovni spomenici, gdje se, evo, prekjuche se govorilo o Kosovskom boju, kad se dočekivalo turskog predsednika Erdogana, mislim da bi bilo drugih pitanja da se sa Erdoanom razgovara. Rasprave u Hrvatskoj sam vam već nabrojao, a Slovenci su uvijek bili jako introspektivni gde su dobre stvari bile uvek prve, a loše stvari uvek bile kod nekih drugih. Ja ću završiti ovo, pa možda spomenuti kod kolege Dudu, koji je doktorirao na povjesti muške homoseksualnosti u Jugoslaviji, u jednoj opasci koju je imao tijekom odbrane kad je rekao, “za mene ta pode-la sjever-jug, siromašni-bogati, razvijeni-nerazvijeni, nije takva kako to obično izgleda – da su osamdesetih godina Slovenci otišli najdalje, ali je predlog zakona koji konačno

dekriminalizira homoseksualni odnos došao od jednog magisterija koji je odbranjen u Zagrebu, ali napisan od srpskog pravnika koji je kasnije postao veliki nacionalist i rigidan. A kad je zakon 1977. donešen onda je on donešen u jednom delu Jugoslavije, gde je, između ostalog uz Vojvodinu, Sloveniju i Hrvatsku bila i Crna Gora, što je zapravo bilo kontraintuitivno, ali su Crnogorci odgovorili, pomalo kao što to možete čuti danas u Iranu, da kod njih ‘tih problema nema, pa zašto ne bismo dekriminalizirali taj tip odnosa’”.

Ja ću, odgovarajući na pitanje o vanjskoj politici, krenuti sa jednim citatom, također iz 1953. godine, kojega je napisao ili rekao u opisu svoga putovanja u Burmu i Indiju, Milovan Đilas:

“I mi smo se, kao i azijski narodi, doduše drukčije i dublje, jer bejasmu razvijeniji, dobro protresli i pretresli u Drugom svetskom ratu, i mi smo izašli na svetsku pozornicu i, ovo je sada važno, doduše sa malom materijalnom ulogom, ali onih nekoliko nenabubanih, originalnih rečenica koje režiserima svetske drame otmemo da iskažemo, ipak odjekuju, makar koliko nas stišavali. Mi smo stvarno istupili u svet izvan malog balkanskog šireg kruga u Evropi i naše su oči širom otvorene. One vide sve i samo to gledanje je veličanstveno, veće i ljepše od ičega u historiji”.

Meni je ovaj citat trebao ili mi treba zbog toga što sam htio gledati kako je krenula geneza otvaranja prema trećem svetu i prema prostoru izvan evropskih granica sa sasvim konkretnim uvjetima, ali mi je, između ostalog, bila interesantna i vratiću se na ono što sam rekao za “željeznu zavjesu” zbog toga što mi do sada nismo imali u Hrvatskoj rasprave oko nekih neugodnih tema ili neugodnih tema za dio političke elite. Naime, nije se do sada, do zadnje dvije godine, događalo da govorite ono što je bjelodano neistinito. Mi to sada, zadnje dvije godine imamo, imali smo to sve do nedavno sa “dokazivenjem” da je “Za dom spremni” stari hrvatski pozdrav, i to da je Hrvatska bila, da je Jugoslavija bila iza “željezne zavjese”. Dapače, na obrazloženje koje je traženo, iz ureda predsednice je rečeno da ona sljedi citat Vinstona Čerčila iz 1946. godine i da po tome gleda šta je bilo iza “željezne zavjese”. Po tom modelu možda smo mogli stati na

1918. godini, pa bi Hrvatska bila u Austro-Ugarskoj, i isto tako ne biste se bavili nečim što je došlo poslije toga, jer se 1948. godine ponešto ipak dogodilo.

Ta 1948. godina je ključna godina za ono što se zbivalo u vanjskoj politici na ovom prostoru i to je bilo ono o čemu sam ja pisao ili što je možda jedna od najfascinantnijih točaka. Naime, iako je jugoslovensku povjest moguće na različite načine definirati i djeliti, međutim “četrdesetosma” ju je sigurno podjelila u više točaka, kao što sam rekao. U tom smislu, citiraću jedno pismo koje možda može biti nepoznato, koje je poslao Džordž Kenan, koji je tada, tek u naznaci da bi mogao doći i da bi mu se diplomatska karijera mogla nastaviti. On je 1960. godine to poslao iz Norveške, gde je bio sa svojom gospođom. Došao je na tri dana kod Aleša Beblera na more i nakon ta tri dana sa njim analizirao je prilike, kako ih je on vidio u Jugoslaviji, neki delovi tog pisma su vrlo aktualni u tom smislu; govori o Kini, međutim govori o jugoslavenskom razmišljanju i on relativno dobro, odgovarajući na američku opsesiju što će biti sa Jugoslavijom i na koju će stranu Jugoslavija ići, govori da s jedne strane imate ideologiju, koja je toliko penetrirala i ljude koji su vjernici marksizma i lenjinizma, da je za njih nemoguće odstupiti od toga puta i ako bi to učinili, da bi se postavilo pitanje, čemu cijela revolucija i čemu sve ono što se događalo poslije rata. A u isto vrijeme ako bi se primaknuli Sovjetskom Savezu na način na koji je to Hruščov kasnije želio, izgubili bi drugo opravdanje onoga što su napravili 1948, i zbog toga je miroljubiva koegzistencija, kako on kaže, između dva svijeta, pogotovo trend odmicanja od bipolarnosti bio kompleksan i predstavlja, ili bit će jugoslavenska doktrina kojom će se ponositi. To se naročito vidjelo kad je 1961. godine u ovom gradu održana Prva konferencija nesvrstanih, koja je bila jedna od originalnijih vanjsko-političkih ideja koju je zemlja imala i meni, odgovarajući možda naizravnije na to pitanje, meni to i dalje izgleda prilično fascinantno da ste mogli doći do jedne koherentne politike i tu politiku voditi i varirati bilo da poslužete sa evropskim zemljama kroz grupu neutralnih i nesvrstanih zemalja sedamdesetih i osamdesetih godina, ili da se odnosite prema velikim silama, ili da ulazite u Treći svijet gdje je Jugoslavija na mnoge načine, i u tome sam pisao u članku, bila prisutna, od toga

da je pomagala materijalno, u oružju. U engleskom izdanju ove knjige očito prevodilac je bio zbunjen, ja sam rekao da je Mugabe 1980. godine zahvalio Jugoslaviji na 50 tisuća tona žita i drugog ratnog materijala, ne samo ratnog materijala, koji je poslan, ali to je bila samo jedna od brojnih zemalja gdje je Jugoslavija bila pristuna, međutim, nije bila pristuna samo u vojnom smislu.

Znanje koje ne mijenja ponašanje je beskorisno i, meni se čini da bi takva trebala biti i zadaća historiografije, ali i zadaća ovoga što mi radimo; vjerojatno ne verujemo u ovu povjest kao učiteljicu života, ali možemo vjerovati, da možda možemo pokušati raditi na boljoj historiografiji i na promjeni koja će evo, osigurati da se možda bolje razumijemo i da se ne opterećujemo sa onime što je bilo; ono što bi, meni se čini, bilo najvažnije, da pokušamo biti vjerodostojni, u smislu, da se pokušamo držati pravila struke, na način da naše historiografije vrijede i izvan nacionalnih granica. Takvih povjesničara, koji svoje referate ne mogu pročitati izvan kabineta u kojima ih eventualno pišu, ima previše i to je za naše siromašne zemlje silno skupo, potpuno kontraproduktivno. Dapače, mogu nam se smijati samo na taj način i ja mislim da je ovaj projekt bio iskorak u tom smislu, kao što sam rekao, sa moje, ne mogu reći skeptične, ali sa moje pozicije, da ne bude još jedan od sličnih projekata; ja sam neobično sretan da smo ovde u ovakvom sastavu i da se ovo dogodilo. Hvala vam ljepa.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Hvala Tvrtku. Sonja je na početku kazala da je ministar Budimir Lončar sa nama i vjerujem da su dragocjena njegova iskustva kao diplomate, dakle jugoslavenska iskustva, kao nešto što bi i suvremeni diplomati mogli itekako koristiti. Nisam siguran, ne znam da li ste Vi, gospodine ministre, ikada znali da zapjevate na nekom prijemu? Samo ovako pomalo provociram, da možemo diskutirati u nastavku, ali, po onome kako sam ja razumio, mi smo predvidjeli da nakon ovih izlaganja možemo otvoriti diskusiju, dakle, da vi svi imate mogućnost da sudjelujete u diskusiji. Možda neki nisu pročitali knjigu, ali ste ipak mogli vidjeti da knjiga ima tri djela, da jedan deo je uvodni i druga dva su posvećena različitim iskustvima u Jugoslaviji iz nacionalnih perspektiva i tu imamo iskustva sa Jugoslavijom, tu su Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni, Crnogorci i Crna Gora, Hrvatska i Hrvati, Makedonija i Makedonci, Slovenija i Slovenci, i, naravno, tu su Srbija i Srbi, i dva rada koja govore o Kosovu i Vojvodini. Drugi dio zbornika govori o Jugoslaviji u istorijskoj perspektivi, što je bio pokušaj da se nekako kroz analizu društva, kulture i umjetnosti pokušava sagledati Jugoslavija i, na kraju, poslednji dio koji govori o Jugoslaviji posle Jugoslavije, o razlozima i posledicama raspada Jugoslavije...

Jako puno smo svi mi, kao uvodničari, govorili o tome koliko je važan ovaj projekat i koliko je važno da je ovaj projekat, kao što je Tvrtko maloprije rekao, koji se razlikuje od drugih po tome što je doista značio povratak struci, povratak izvorima i pokušaj da historiografija i istoričari i naučnici koji su okupljeni oko ovog projekta, ponude rezultate koji će biti vjerodostojni i koji će imati neko svoje vjerodostojno razumjevanje i, rekao bih, tako prihvatanje kod istoričara i izvan jugoslavenskih prostora. Vjerujem da ćemo mi imati prilike da i u znatno širem sastavu možemo nastaviti ovaj projekat i, na neki način, afirmirati taj profesionalni pristup u istraživanju Jugoslavije. Mislim da je jako važno, u ovom projektu i u ovoj knjizi se to vidi, a istakli su i sudionici u ovom panelu, da je Jugoslavija doista historija i da je kao država preživela jedan svoj istorijski hod. I naredne godine, mislim da je to također važno, se navršava stotinu godina od stvaranja Jugoslavije i ja vjerujem da će i ta stogodišnjica biti prilika da se i dalje nastavi istraživati

istoriju Jugoslavije i zapravo organizirati i možda nove konferencije, razgovore, o tome šta je Jugoslavija bila. Vjerujem da ćemo, razgovarajući danas i sutra, imati neke predloge kako se uključiti u tu priču o stogodišnjici stvaranja Jugoslavije i posle sto godina vratiti se na način, na koji je Tvrтко to rekao, dakle na jedan profesionalan način istraživanju jugoslovenske istorije i šta je ona zapravo značila u toj istorijskoj perspektivi. Ja sam ponekad znao, govoreći o istoriji Jugoslavije mojim studentima, navoditi primer jednog bosanskog istoričara, koji se zvao Enver Redžić, on je rođen 1915, a umro je 2009. godine, dakle on je čovjek koji je rođen prije Jugoslavije, nadživeo je, prvu i drugu, sudjelovao je u stvaranju druge Jugoslavije kao vjećnik AVNOJ i ZAVNOBIH, bio je partizan, kasnije dakle zauzimao je važne pozicije i u politici, ali i u nauci, bio je akademik, dakle čovjek čiji je životni vjek bio duži od postojanja jugoslovenske države.

IVO GOLDSTEIN

Povjest Jugoslavije nije ni crna ni bijela

Povjest Jugoslavije je za sve, za mene osobno, govorim u svoje ime, uvek stalni, da ne kažem večiti, izazov. To je povijest puna paradoksa. S jedne strane 73 godine povijesti Jugoslavije, kako one monarhističke tako i socijalističke je povijest ustavne krize. Činjenica jeste da se političke elite niti u prvoj niti u drugoj, zovimo je ovako ili onako, monarhistička, socijalistička, prva, druga, dakle te političke elite se nikad nisu uspele dogovoriti o bitnim elementima njezina ustava, mi smo bili u konstantnoj ustavnoj krizi, bez obzira što se ona mogla, ili se manifestirala kroz parlamentarne borbe, ili kroz zasedanja partijskih komiteta.

Bili smo u socijalističkoj Jugoslaviji apsolutni rekorderi po broju ustava, tri ustava, to nije bilo nigdje, ustavnih amandmana, diskusija, sve to je govorilo o krizi, pogotovo socijalistička Jugoslavija je, bez sumnje bila u stalnoj krizi.

Danas nakon 26 godina života u samostalnim državama, za neke možda nešto manje, za neke eto, 26 godina, možemo reći da je ta Jugoslavija, pogotovo ona socijalistička, vreme neosporno najvećeg društvenog i ekonomskog razvoja za sve zemlje bivše Jugoslavije, bez obzira što će neko tvrditi da je dobio više, a neko manje. Ali, to je činjenica. Isto tako možemo reći da je barem u jednom trenutku ta Jugoslavija bila normalna država. Kad postavimo pitanje, što je pošlo po zlu u nekoj državi, i to je pitanje koje se postavlja u društvenim znanostima i humanističkim, možemo reći da su u Jugoslaviji, barem u pedesetim i šezdesetim godinama XX stoleća, stvari bile vrlo dobro posložene. A, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih su počele bivati loše i da je zemlja onda krenula u krizu. Hoću reći, da se povjest Jugoslavije ne može gledati ni crno ni belo i da tu ima čitav niz stvari koje moramo vrlo suptilno i vrlo detaljno i pažljivo analizirati da bismo došli do konačnih sudova ako njih uopće ima. I naravno, pitanje raspada koje je ovde isto tako dotaknuto je još jedna veliki kompleks pitanja na koji isto tako nema definitivnih odgovora da bismo uprli prstom u jedan ili dva elementa koji su potakli i

zapravo bili motor toga raspada, s jedne strane. S druge strane, da bismo mogli reći, to je te godine počelo. Stvari su puno kompleksnije nego što se možda nekome čini. Možda završavam banalnom tvrdnjom, ali činjenica jest da se valja kloniti i biti jako suzdržan prema očiglednostima, prema očiglednim činjenicama koje vam se čine da možete na dohvata ruke prihvatiti kao činjenice, a zapravo nisu takve.

iz publike

Hvala izlaganjima svih panelista, a ono što je mene podstaklo da se javim sada, jeste ovo što je rekao profesor Jakovina da je “znanje koje ne menja ponašanje beskorisno znanje”. To me je navelo zapravo, da pitam paneliste koliko vide ovaj projekat kao jedan od projekata onoga što je, što se kaže, istorija sadašnjosti, primenjena istorija. Jer, i Sonja Biserko je na početku rekla kolika je važnost ovog projekta upravo da se nekim mlađim generacijama ponude mogući odgovori na pitanja nastanka i raspada Jugoslavije. Meni se čini da je ovo više jedan istorijski forum, koji otvara pitanja, kao što su pitanje složenosti, višeznačnosti paradigme jugoslovenske ideje, dinamike jugoslovenske države, čitav niz društvenih mreža koje se uspostavljaju u jugoslovenskom društvu. Interesuje me koliko vi i na koji način vidite čitav projekat u nekim metodološkim okvirima savremene istorije.

TVRTKO JAKOVINA

Možda ću reći samo jednu rečenicu. Davno sam izgubio bilo kakvo očekivanje da ono što mi radimo može doista menjati društva. Ali, mislim u isto vreme, što nam je činiti? Možemo onda ne raditi ništa. To mnogi rade. Možemo raditi jako loše. Možete raditi komformističke stvari za koje ćete imati manje napada u medijima, ali je pitanje šta to dugoročno znači. Tako da, ako postavite obavezu da ljudi ulaze u arhive, da ne mogu bez drugih arhiva, to iz hrvatske perspektive vidim vrlo dobro, ljudi neće otići ni u beogradski arhiv istraživati, onda vam nije cilj da zapravo istražite, nego vam je cilj nešto drugo. Mislim da se ovim moglo donekle otvoriti i koliko god to svima iz vana može

izgledati banalno, mislim da takvih projekata previše nema. S te strane, čini mi se da je to bio korak napred. Dakle, istakao sam ono što se događa u političkom području, ili među političarima, mi to nismo imali, i mislim da su ti trendovi opasni. Zbog toga je ovo isto tako važno da po prvi put imamo bjelodane dokaze, očigledne stvari, imate rasprave gde vi jedino možete dubiti na glavi da biste dokazivali očito, ali to je stanje koje mi trenutno u političkom životu imamo i to jako kvari odnose u društvu, jer će vam mnogi prihvatiti ili će naprosto reći, “postoje različita mišljenja”, kao što kod nas političari kažu. Iako je jedno mišljenje da Sava teče u Aziji, a drugo je mišljenje da teče od Slovenije do Beograda. I vi morate ravnopravno raspravljati sa potpuno nesuvislim stavovima. To je problem u kojem, ili društva u kojima živimo, nažalost.

BOŽO REPE

Tu su još dva procesa, znači, modernizacija koja je vrlo važna za Jugoslaviju i drugo, o čemu nismo govorili, a možda bismo trebali, to je antifašizam. Jugoslavija je stvorena na antifašizmu i to da se raspala je bilo signifikantno za procese koji su se kasnije razvili i koji se događaju u Evropskoj uniji.

Znate, kod ovakvih projekata jedno je napisati, a drugo je diseminizacija toga. Taj drugi dio je mnogo važniji, ili barem toliko važan kao prvi. Ne znam, ja imam iskustva sa nekim drugim nevladinim organizacijama, jednom koja se bavi Balkanom, mi dosta radimo sa školama po čitavom Balkanu, ne samo u bivšoj Jugoslaviji. Znači, ključno je sa tim doći do ljudi. Koliko se može menjati svijest, iz mog slovenačkog iskustva, godinama sam se bavio školskom problematikom, onda sam i ja odustao. Za nekih 20 godina vi možete promeniti između pet i deset odsto.

LATINKA PEROVIĆ

Mi smo bili suočeni sa situacijom da je preokret do koga je globalno došlo na kraju XX veka bio praćen devalvacijom svega što je pre toga urađeno i da je legitimitet nosilaca novih orijentacija tražen u potpunoj negaciji svega što je urađeno, ne po

voluntarističkom konceptu vladajućih nego prosto, kao deo istorijskog procesa. Ja sam i tada bila mišljenja, i za to imam dokaze, zajedno sa nizom kolega u Srbiji, da je naša historiografija čak i u tom periodu bila pluralna, bila podeljena, s tom razlikom što je jedan deo bio favorizovan i kompatibilan sa državnom politikom, a drugi je radio za struku i bio je na neki način subverzivan. Mislim da se situacija utoliko menja da mi dajemo legitimitet i ovoj drugoj orijentaciji, da počinjemo da istražujemo. Da se vraćamo na ono što je istraženo. Ja sam jednom rekla da smo, radeći na ovom projektu svi dobili bolove u rukama od teških knjiga, istoriskih izvora koje smo objavili. To ne mora čitati publika, ali istoričar mora znati te izvore, mora od njih polaziti, slažem se sa Goldštajnom da mi radimo istoriju jedne krajnje kompleksne, protivrečne zemlje i da zbog toga moramo računati na profesionalnu skromnost u pristupu kakav je ovaj. Mi očekujemo kritike svog poduhvata, ali mi pre svega očekujemo kompetentan dijalog o ozbiljnim pitanjima koja se tiču struke, a ne samo neke popularne nacionalne propagande.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Hvala Latinki, nadam se da ćemo ove zbornike moći, zapravo to je i ideja, da promoviramo i u drugim delovima, dakle u svim postjugoslovenskim zemljama od Slovenije do Makedonije. Sada bih zamolio ministra Lončara da uzme reč.

BUDIMIR LONČAR
**Raskorak između emancipacije naroda
i emancipacije pojedinca**

Prije svega, želim se zahvaliti na pozivu da budem učesnik, odnosno prisutan ovom izuzetno značajnom poduhvatu, za koji treba zaista dati veliko priznanje Helsinškom odboru za Srbiju i posebno Sonji Biserko na koju sam i ja ponosan, jer sam joj nekada bio, da tako kažem, šef. Ona ima svoju biografiju, ali ne treba zaboraviti da se na neki način pozicionirala i okrenula svim onim temama koje tako uspešno obavlja, još kad

je ušla, kao mlada devojka u svet, kao ćerka ljudi koji su radili u diplomatskoj službi, koja je videla još kao dete kako svet izgleda, koliko je cjelovit i koliko je međuzavisan i kako svaka stvar koja se događa bilo gde ima planetarni okvir, pa čak i planetarni odraz. Zatim je ušla u diplomaciju koja je bila vrlo dinamična, o kojoj je govorio u ovoj knjizi Tvrтко Jakovina i tu je, naravno, položila, da tako kažem, ispit ne samo diplomate jednog visokog profesionalca da bi stigla ovde gde je danas i da je jedan od najznačajnijih glasova demokratske slobodarske misli na našim prostorima. I zato sam imao potrebu da joj ovom prilikom zahvalim za sve šta radi i zato što me je uvrstila među učesnike ovog skupa.

Naravno, ja sam uvek fasciniran i s našom prijateljicom, mogu reći, kolegicom, mada smo se susretali na različite načine, Latinkom Perović. Uvek, kad god sam u njenom društvu, kad god je sretnem imam osećaj da sam se obogatio i to dvostruko. Prvo, da uvek nešto novo saznam i da znam stvari bolje staviti na svoje mesto i što se tiče događaja i odnosa među događajima, i drugo, uvek me oplemeni svojom skromnošću, ljudskom toplinom i onim što u čoveku izaziva osećaj odgovornosti i jačanje vlastite savjesti.

Nažalost, svaki put kada dođem u Beograd čujem da je neko od moje generacije i mojih prijatelja nestao, odnosno otišao zauvek. Evo, sada sam u hodniku čuo da nas je napustio i Milan Šahović, čovjek moje generacije, čovjek s kojim sam mnogo sarađivao, čovjek koji je takođe mnogo značio za moje vlastito poimanje svijeta, naročito u sferi međunarodnog prava. Imao sam potrebu da to kažem ovde, da ne govorim koliko je sjajnih imena nestalo, otišlo, koji su bitno uticali na moj cijeli profesionalni uspon, na moje profesionalno bogaćenje, ali i na moju vlastitu ljudsku prirodu. Ne mogu, a da ne kažem da su tu dva najznačajnija imena Marko Nikezić i Koča Popović. Koristim uvek priliku da to kažem, pogotovo kad sam u društvu Latinke Perović, jer ona mene izuzetno podseća na te ličnosti, na ta vremena koja su za mene nezaboravna i čini mi se da su i jedan i drugi zaslužili da budu više prisutni u ovoj knjizi. Pogotovo u vezi događaja o kojima govori moj prijatelj Tvrтко Jakovina, pa ćete dozvoliti da primetim da je nešto i propustio.

Sad bih se vratio na temu ovog skupa. Slušao sam sa pozornošću i moram reći da sam ponovno, ono što sam prije rekao, obogaćen sa ovim što sam čuo i podstaknut da razmišljam. Razmišljajući dok sam slušao, došao sam do jednog stava koji je pojednostavljenije svega onoga što smo ovde čuli, a to je da je cijeli svetski proces XX i XXI stoljeća, pa i XIX jednim djelom, obilježen kao ključni, dvima stranama jednog procesa. Stalno imamo borbu za emancipaciju i tendencije za dominaciju. To je jedinstven proces, često se iz emancipacije koja ima široki značaj rađa i dominacija. Svakako da ima nekoliko faza, nekoliko valova u povijesti XX veka koji su posebno bili, u tom pogledu dramatični i značajni. Prvi svetski rat je doneo jednu vrstu emancipacije, ali je istovremeno rodio nove centre moći i novu dominaciju. Drugi svetski rat je pogotovo bio borba za oslobađanje naroda protiv jedne agresivne sile koja je htela da uništi civilizaciju i zato taj antifašizam nije samo emancipacija. Antifašizam je nešto što stalno treba da nas upozorava na to da fašizam nije nastao preko noći i da nije sasvim nestao, i da se sa njim moramo stalno boriti, i da moramo stalno s njime imati posla u raznim i drugačijim vidovima.

Treći val emancipacije dolazi sa završetkom hladnog rata. Hladni rat je također formiran na pobjedi, doprineo je emancipaciji, naročito kolonijalnih naroda, ali je istovremeno stvorio novu dominaciju i nove centre hegemonije. Završetak hladnog rata je dao novi polet, novi podstrek emancipaciji, koja je, naravno, morala da zahvati dve stvari, a to znači da još više stvori uslove za demokratizaciju, za veću ravnopravnost i pravednije deljenje zajedničkih vrednosti i zajedničkih koristi i to se, naravno, kreće preko dva kruga. Prvi krug je nacionalno oslobađanje, a drugi je osobno oslobađanje. Mislim da ipak, demokracija, da njena bitna i osnovna destinacija leži u položaju pojedinca, u njegovoj slobodi. Nacija i njena sloboda je samo put do toga, a ona nije krajnji cilj. Krajnji cilj je emancipacija pojedinca kao ličnosti, borba i cela jugoslovenska politika imala je veliku ulogu u emancipaciji pre svega nacija, naroda, da bi, naravno, u času kad je imala veliku ulogu na svetskom planu, o čemu piše Tvrtko u ovoj knjizi, postala značajan predvodnik emancipacije globalnih razmjera. Sa završetkom hladnog rata ona

je dobila nove impulse na prostorima, naročito evropskim, i, naravno, stavila kao imperativ kretanje ka emancipaciji pojedinca, traženja pored suvereniteta države, u krajnjoj liniji, suverenitet pojedinca. To je danas ovo što imamo u Evropskoj uniji. Unija je donela jednu daljnu sposobnost, mogućnost da jača emancipacija i naroda i pojedinca. I zato je ovo što se sada događa u Evropskoj uniji, jer je ona zapravo došla u raskorak između emancipacije naroda i emancipacije pojedinca. Sve ovo što sam govorio prati, naravno, stalno proces proizvodnje, procesi koji pokreće nauka, koje pokreće energije čoveka, koje pokreće sposobnost ljudska da traži stalni napredak i sigurno da to doprinosi sve više rastu međuzavisnosti. Što međuzavisnost više raste, naročito u ovo digitalno vreme, to se više zaoštrava ovaj odnos između emancipacije države, naroda, nacije i emancipacije pojedinca kao glavne destinacije demokracije. I mislim da je Jugoslavija potonula upravo na tome, odnosno razbila se. Ona je bila veliki faktor emancipacije naroda i sa politikom nesvrstanosti ona je to pretvorila organizovanu snagu koja je delovala i koja je predstavljala veliku vrednost i čije posledice i danas imaju svoju vrednost. Ali je na unutrašnjem planu također, dovela do emancipacije naroda s federacijom, s ravnopravnošću, takva kakva je bila, nacija, do toga da je zaostala za stvaranje uslova za emancipaciju pojedinca. Jugoslavija je sa završetkom hladnog rata otkrivena u svojoj proturiječnosti. Ona je imala svoju vlastitu povijesnu svetsku globalnu ulogu, ali je zaostala na unutrašnjem planu i išla u suprotnom pravcu i javila se, naravno, ponovo ideja vraćanja nacionalnoj emancipaciji preko Miloševića i drugih njegovih pratećih rivala i partnera, da bi, naravno, potom ušla i u sukob. Znači, ključna stvar na kojoj je Jugoslavija zastala, pa se raspala, najpre je zastala pa se raspala, to je svakako taj raskorak između emancipacije nacija i položaja pojedinca. Jugoslavija je imala veliki deficit u demokraciji. Emancipacija traži demokraciju, kao završnu i organizovanu formu međusobnih odnosa u okviru države i među državama. I mislim da ovo što se događa u Evropskoj uniji, ona je došla sada u raskorak između toga. Ona je nosilac emancipacije kao ideje, država i naroda, ali u svom vlastitom kretanju popustila je u jednom ključnom pitanju, a to je pitanje solidarnosti. Na grčkom dugu se slomila zapravo, solidarnost i tu

je Evropska unija napravila veliki korak natrag i, naravno, da je ugrožen cijeli razvoj u Uniji. Unija je veličanstven projekat, ona je pre svega projekat mira. Ali taj projekat mira traži svoju realnu osnovu. Realna osnova je da se nalaze stalno zajednički interesi i da se stalno ti zajednički interesi rešavaju sa što više jačanja uloge demokratije, odnosno posebno njenog krajnjeg cilja, a to je položaj pojedinca.

A kad se dolazi do pojedinca onda su tu dvije stvari, ne samo što može govoriti, reći i protestirati ili galamiti, on se emancipuje svojim socijalnim položajem. Evropska unija, je po uzoru na Ameriku u liberalnom kapitalizmu došla dotle da je, na primer, Amerika 320 posto u zadnjih četvrt stoleća podigla svoj BDP, to je ogromno bogatstvo. A, srednja klasa i niži su ne samo stagnerali nego relativno zaostali. Jedna poznata senatorica, inače demokratskih i više lijevih opredeljenja, rekla je da je zapravo već 35 godina Amerika u krizi. Tako je, zapravo, Evropska unija koja je uživala podršku nastanka u osloncu na NATO, suviše bila pod pritiskom američkog utjecaja. I ona je podlega također tome, pa su evropske socijalne države postale robovi liberalnog kapitalizma. Naravno, Evropa je 200 posto u ove četiri godine porasla, Njemačka 250 posto, a položaj srednje klase u Njemačkoj je nešto malo povoljniji bio nego što je u Americi. Znači, dolazimo dotle da je ta demokratija ugrožena velikim razlikama u položaju pojedinca. Prema tome, nema slobode pojedinca samo sa mogućnošću da se oglašava, ako nema i ekonomsko socijalnu zaštitu.

I zato se sada pojavljuje u Evropi jedna nova kriza i to je kriza i dalje emancipacije i dominacije, ali u ovom slučaju između krupnog kapitala i radničke klase. Hvala.

II sesija

Ratni raspad SFR Jugoslavije i posledice

*Uvodničari: Husnija Kamberović, Ivo Goldstein,
Milivoj Bešlin, Josip Glaurdić*

MODERATOR: FLORIAN BIEBER

FLORIAN BIEBER

Ovaj drugi panel će se baviti pitanjem raspada Jugoslavije, rata i posledica. Moje ime je Florijan Biber, meni je zadovoljstvo da budem moderator ovog panela, profesor sam jugoistočne istorije i politike na Univerzitetu u Gracu; imao sam čast da budem deo tog procesa koji vodi do ove knjige, koja je odličan rezultat. Takođe sam razmislio kad sam govorio o daljoj strategiji za ovaj projekat i njegovu vidljivost. Šteta, ovih dana sam bio u Beogradu i mislim da bi neke diskusije oko ove knjige i ovog istraživanja bilo dobro došlo tamo gde je manji broj istoričara, a veći broj političara, da oni to čuju takođe, jer i tamo se priča stalno da se mora gledati u budućnost, ali se ponekad zaboravi da ima prošlosti. I da se može govoriti na neki stručni način o toj prošlosti i da se ne pristupi kao što to čine oni koji tu prošlost na nacionalistički način interpretiraju. Zbog toga mi je jako drago zbog ove konferencije danas i sutra ovde i nadam se da će se u budućnosti koristiti taj projekat da to dopre do onih krugova gde su ljudi koji inače manje čuju ili su manje svesni da to i postoji.

I kad govorimo o Berlinskom procesu i daljoj saradnji, moramo takođe da govorimo o možda, tim bolnijim pitanjima, ali na neki stručniji način, jer zaborav nije rešenje nego stručno bavljenje tim temama. I to je ono što ćemo uraditi sada.

Daću reč Husniji Kamberoviću, koga ste vi već upoznali.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Unutrašnje protivrečnosti u bosanskom društvu postojale su i prije devedesetih

Hvala Florijan, obično se događa na ovakvim konferencijama da čovek pripremi jedno predavanje, a onda u hodu, ovisno o tome kako se odvija diskusija mora promeniti način na koji želi reći ono što misli, ili što je mislio da kaže. Ja sam u hodu promenio koncept i način onoga što ću reći. Moje izlaganje neće biti koncizan referat, pogotovo ne ovako pisan, i tu me uvek Latinka fascinirala svojim pristupom, kad za svaku konferenciju ima temeljito napisan referat. Moje izlaganje će biti više u formi nekih teza koje sam delimično izmenio već u dosadašnjem toku konferencije.

Kad govorimo o raspadu Jugoslavije, hteo bih nešto reći o toj percepciji iz Bosne i Hercegovine i na koji način je zapravo, Bosna i Hercegovina sudjelovala u procesu raspada Jugoslavije. Pošao bih, međutim, od teze da Bosna i Hercegovina nije bila ključni faktor u nastanku Jugoslavije, jednako kao što nije bila niti ključni faktor u raspadu Jugoslavije. Ona je možda bila važna u raspadu Jugoslavije zato što je način organizacije bosanskoga društva bio takav da je zapravo, ona mogla biti ključni element koga je trebalo razoriti, kako bi se faktički, pokazalo da jugoslavenska država nema budućnost, ali Bosna i Hercegovina sama nije bila nikakav vodeći faktor koji je usmjeravao procese u raspadu Jugoslavije na jednak način kao što je 1918, ili pre 1918. godine bila slab faktor u nastanku jugoslovenska države.

Zato želim krenuti od teze da je Bosna i Hercegovina više bila neki objekat jugoslavenske istorije u nastanku i više objekat u jugoslavenskom raspadu nego što je bila neki aktivan subjekat u nastanku i raspadu jugoslavenske države. S druge strane, druga teza koju želim izneti je to, da, iako nije bila važan faktor u nastanku i nestanku Jugoslavije ona je bila i te kako važan faktor u samom funkcioniranju jugoslavneske države i, čini se, da ta teza koja je vrlo često, pogotovo u drugoj Jugoslaviji o Bosni i Hercegovini iznošena kao, “Bosna i Hercegovina kao Jugoslavija u malom”, bila je i te kako važna i nekako

prepoznatljiva kod struktura koje su posebno osamdesetih godina radile na procesu razbijanja jugoslavenske države. Ova ideja o tome da je Bosna i Hercegovina Jugoslavija u malom ima svoje dvije dimenzije. Jedna, koja je funkcionirala u vreme postojanja jugoslavenske države i na toj tezi su vrlo često insistirali, pogotovo bosansko-hercegovački komunisti koji su u toj ambiciji da sačuvaju, dakle, najpre da pozicioniraju BiH u neku ravnopravnu poziciju u odnosu na ostale jugoslavenske republike i kasnije da tu ravnopravnost u jugoslavenskoj državi sačuvaju. Na toj tezi o Bosni i Hercegovini kao Jugoslaviji u malom su posebno insistirali bosanski komunisti, ali sa ciljem da bi se očuvala celovitost i integritet Bosne i Hercegovine.

S druge strane, danas se vrlo često suočavamo sa tezom o tome kako je Bosna i Hercegovina “Jugoslavija u malom”, pa prema tome, budući da Jugoslavija kao takva nije mogla opstati, onda je jedan logičan ishod da i Bosna i Hercegovina mora završiti na isti način na koji je završila i jugoslavenska država. Naravno, da u istorijskoj perspektivi nije tako i, rekao bih, današnje insistiranje na tezi da Bosna i Hercegovina kao Jugoslavija u malom mora nestati nema neko istorijsko utemeljenje, ali mislim da usporedba s Jugoslavijom može biti i te kako dobro iskustvo za Bosnu i Hercegovinu i da insistiranje na nečemu na čemu je insistirala jugoslavenska politička elita, što je rezultiralo nestankom Jugoslavije može također, u značajnoj meri ugroziti i budućnost Bosne i Hercegovine. Kad govorimo o Bosni i Hercegovini i njezinom učešću u jugoslavenskoj istoriji, posebno u ovom procesu raspada, čuli smo i na prvom panelu i, čini se, da postoji prilično široko mišljenje koje je danas zastupljeno, o tome da raspad jugoslavenske države nije došao odjednom i da se nije, kako smo to i sinoć čuli na promociji knjige o Radovanu Karadžiću Roberta Donijea, rat “desio”, nego su stvorene pretpostavke i koncepti i planovi koji su doveli do rata i raspada.

U tom smislu mislim da i Bosna i Hercegovina u jugoslavensku krizu devedesetih godina nije “pala s neba” i nisu dakle, te proturečnosti koje su bile i te kako primetne u bosanskom društvu odjednom se pojavile na istorijskoj sceni 1990. godine i odvele zemlju u rat.

Pridružujem se grupi istoričara koji smatraju da postoje prilično duboke unutarnje proturečnosti i unutar bosanskoga društva, koje su devedesetih godina dovele do toga da se rat u Bosni i Hercegovini završi na tako krvav način, kako se i završio. Postoji jedno varljivo uverenje kako su dobri međunacionalni odnosi koji su postojali i na razini Jugoslavije i na razini Bosne i Hercegovine bili samo neka farsa i to uvjerenje uglavnom se pokušava nametnuti iz perspektive raspada jugoslavenske zemlje. To je uverenje kako su saradnja i bratstvo i jedinstvo, da upotrebim taj pojam, bili nešto što nije uopće imalo nikakvo utemeljenje niti na jugoslavenskoj niti na bosanskohercegovačkoj društvenoj sceni. Čini mi se da je to i profesor Holm Zumdhausen u svojoj knjizi o istoriji Srbije, pokazao da je takvo gledanje na raspad zapravo, rezultat promatranja izvan konteksta i da se na jugoslavensku krizu ne može gledati samo iz perspektive raspada nego i u kontekstu stvarnog odvijanja određenih istorijskih procesa.

U tom smislu, želim naglasiti tezu da je Bosna i Hercegovina, posebno u vreme druge Jugoslavije tako razvijala međunacionalne, ili na neki način balansirala u tim međunacionalnim konfrontacijama, ali bi bila iluzija reći kako tih međunacionalnih suprotnosti nije bilo. Čak šezdesetih godina, može se u velikom broju izveštaja čitati, postoje određene međunacionalne konfrontacije unutar BiH, čak i na jednom sastanku u jednoj analizi je tadašnji predsednik Saveza komunista u Bosni i Hercegovini Cvijetin Mijatović naglasio da, u određenim dijelovima Bosne postoje tako zaoštreni međunacionalni odnosi, on je govorio posebice u ovim ruralnim delovima, tako da tamo naša vlast i policija nastupaju poput snaga Ujedinjenih nacija u nekim drugim zemljama. Kažem da to što se desilo u raspadu devedesetih godina, na unutarnjem planu se ipak razvijalo u prilično dužem vremenskom periodu i čini se, da su procesi koji su se počeli odvijati šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, otvorili prostor za raspad jugoslavenske države.

Naravno, drugo je pitanje da li se ta jugoslavenska država morala raspasti na takav način, dakle krvavi način, ili se moglo naći neko drugo rešenje.

IVO GOLDSTEIN

Raspad Jugoslavije i posljedice

Jugoslavija, i kao kraljevina i kao socijalistička država bila je krhka tvorevina. Nije bila sposobna na prikladan način suočiti se s nacionalnim stremljenjima svojih naroda, pa ih je nastojala eliminirati nasilnim gušenjem, što je neizbježno proizvelo samo suprotne učinke. Josip Broz Tito je dobro osjećao opasnosti od neriješenih međunacionalnih problema i bojao se katastrofalnoga raspeta (i imao je posve pravo). Komunističke su strukture u svakoj naciji to isto osjećale, pa su u svojoj rigidnoj maniri, same autoritarno odlučivale koliko se nacionalnih aspiracija smije ostvariti i koliko se potencijalno opasnoga o međunacionalnim odnosima smije iznositi u javnost. Međutim, sustav koji je Tito uspostavio nije imao nikakvih “osigurača” od nasilnika koji bi stigli “odozgo”, poput Slobodana Miloševića čiji je pokret bio predodređen da Jugoslaviju uništi ili je transformira po Miloševićevoj mjeri. Doduše, volja da se čuva jugoslavensko jedinstvo unutar civilnog sektora s vremenom je koptila i do kraja osamdesetih uglavnom nestala – 1985. godine posljednji je kongres Saveza književnika Jugoslavije, na kojem su republičke delegacije iskazale nepomirljive razlike u stavovima o književnosti i politici. Sličnu sudbinu doživjela su tih godina i druga strukovna udruženja (poput posljednjeg Kongresa historičara Jugoslavije koji je na jedvite jade, uz bojkot dobrog dijela srbijanskih stručnjaka, organiziran u Prištini 1987.), prestajali su izlaziti stručni časopisi na saveznoj razini, a mnoge manifestacije, poput Jugoslavenskog filmskog festivala u Puli i natječaja za Pjesmu Eurovizije, pretvarale su se u poligon za republičko preglasavanje.

U javnosti je od početka devedesetih godina prisutan svojevrsni redukcionizam, odnosno svođenje raspada jugoslavenske države na jedan ili dva čimbenika, što je ne samo pogrešno, nego pridonosi daljnjim mistifikacijama. Nema sumnje da produžena politička i ekonomska kriza sedamdesetih i osamdesetih godina nije nužno osiromašila ljude, ali je otvorila prostor za manipuliranje masama. Kada je Jugoslavija trebala prijeći u kvalitativnu novu fazu modernizacije, za koju je bila potrebna korjenita politička

i društvena reforma, za tako nešto elite nisu imale snage. No, čak i da se takva reforma dogodila, to ne znači da se država ne bi raspala. Produžena ekonomsko-politička kriza pridonijela je raspadu, ali raspad nije bio nužna posljedica te krize.

Razdoblje jugoslavenske države zbog mnogih je unutarnjih i vanjskih čimbenika za sve njezine narode bilo i doba njihova najsnažnijeg gospodarskog rasta. Istovremeno su ta društva i kulture sazrijevala i bilo je posve prirodno da se osjećaju sapetima u jugoslavenskoj zajednici u kojoj je situacija bila takva da su često shvaćali kako ona ne izražava njihove želje i stremljenja na najbolji mogući način.

U osnovi, valja biti svjestan dviju činjenica: prvo, da se Jugoslavija kao višenacionalna tvorevina zapravo teško mogla održati; drugo, da je nereformirani jugoslavenski komunizam, nesposoban da preživi nadolazeću krizu, pao u beznadnu agoniju osamdesetih godina. Svojom propašću komunizam je u višenacionalnoj SR Hrvatskoj i SFRJ otvorio put jedinoj koncepciji koja je izgledala svima razumljiva i lako prihvatljiva – nacionalizmu, sa svim posljedicama koje su iz toga uslijedile.

Jugoslavija je bolovala od mnogih bolesti, ali je pitanje kada su one postale neizlječive – ukoliko to nisu već bile od samoga osnutka države 1918. godine. Da li je Jugoslavija već tada, 1918. godine, bila osuđena na raspad? Moguće, ali to nije baš lako dokazati. Prije će biti da je Jugoslavija bila nužan okvir u kojem su različite jugoslavenske nacije tijekom desetljeća sazrijevalo da bi u jednom trenutku, kada su to unutarnje i međunarodne okolnosti omogućile, pokrenule društvene snage koje su iznijele koncept samostalne države. Kada je počeo raspad, teško je reći – da li u ožujku 1962. godine kada je održana dramatična sjednica Izvršnog komiteta CK ili tijekom turbulentnih događanja potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih, ili pak početkom osamdesetih, nakon Titove smrti i istovremenog kolapsa ekonomije i početka sveobuhvatne krize.

Sedamdeset tri godine povijesti zajedničke jugoslavenske države (1918–1991) jest razdoblje permanentne društvene i državne, odnosno ustavne krize. Ni u međuratnoj Jugoslaviji, ni u poslijeratnoj – političke se elite nisu ni znale ni mogle dogovoriti o temeljnim pretpostavkama državnog ustroja. Osim toga, činjenica jest da u dijelu svojih

realizacija jugoslavenstvo nije predstavljalo zdravu alternativu političkim ekstremizma, dijelom i stoga što su se i realizatori jugoslavenskog projekta znali ponašati gotovo jednako nasilno kao i njihovi ekstremistički suparnici (npr. članovi Orjune ili četničkog pokreta).

Navedeno je razdoblje u svakom od jugoslavenskih naroda, ali ponajprije srpskom i hrvatskom, proteklo u traženju formule, s jedne strane, za zajedničku/jugoslavensku, a s druge, za vlastitu državu. Prva Jugoslavija je stvorena na kraju jednog svjetskoga rata i nestala je početkom drugoga, da bi se na njegovom kraju obnovila. Dva su se shvaćanja države sukobljavala tijekom cijelu povijest jugoslavenske države: prva je bila ideja centralizirane i unitarističke države s majorizacijom najbrojnijeg naroda, druga, složene države koja ipak nije poništavala ideju o zajedničkoj državi. Na drugom je konceptu obnovljena Druga Jugoslavija, ali je njezin federalizam, pogotovo u prvo vrijeme, bio više administrativni i kulturološki negoli ideološki.

U okviru toga federalizma zbivao se proces višeslojnog integriranja jugoslavenskog prostora, ali su napetosti ostale. Oko 1990. godine raspadali su se imperiji, pa i socijalističke federacije. Ali, princip slobode, ne samo pojedinca, nego i slobodne volje naroda, odlučio je o ishodu jugoslavenske države.

Jugoslavija je bila krhka tvorevina i zbog toga što je socijalističko društvo i dalje bilo totalitarno, što je u njemu došlo “do (prisilnog) srastanja, dediferencije svih društvenih sfera. Tako se u socijalizmu politika u principu nije mogla odvajati od ekonomije, kulture... i to zbog prirode komandnog upravljanja društvom, u sklopu koje je jedinstvena vladajuća hijerarhija upravljala celokupnom društvenom produkcijom”. Zbog toga se i moglo dogoditi da su, primjerice, književne i historiografske debate imale tako značajan učinak i na političkoj sceni te da je, naposljetku, raspad jedne stranke (SKJ) početkom 1990. godine mogao tako destabilizirati državu da se ona zapravo i više nije mogla oporaviti.

Od raspada Jugoslavije, barem od faze u kojoj su otišle prve četiri države (Sl, HR, BiH, Makedonija) prošlo je četvrt stoljeća. Dovoljno za neke načelne, ali i dugoročne zaključke.

Na prostoru bivše Jugoslavije stvoreno je sedam država koje su po mnogočemu “neuspješne” države. Čak i građani Slovenije, a pogotovo Hrvatske, koje su postale članice EU, i koje u ekonomskom pogledu bolje stoje negoli druge zemlje, imaju itekakvih razloga za nezadovoljstvo. Zašto je to tako? Što se dogodilo?

Kad sam prvi put negdje vidio ili pročitao često citiranu rečenicu – Uživajte u ratu, mir će biti strašan – bilo je to, čini mi se, za vrijeme rata početkom devedesetih, mislio sam da je to zloguka prognoza koja će mimoići ako ne sve zemlje bivšeg jugoslavenskog prostora, a onda barem Hrvatsku.

Dakle, “What went wrong” – uobičajeno pitanje na engleskom, kod nas se može prevesti kao “što je pošlo ukrivo”?

Tema je složena i vrlo slojevita, ja bih ponudio samo jedan odnosno dva elementa. Nije važno da li država mala ili velika, socijalistička ili kapitalistička, nego da li se dobro posložila – i male države, poput Luksemburga, Švicarske, Nizozemske, Izraela drugih, koje nemaju previše resursa, izvrsno funkcioniraju. S druge strane, ima onih u tradicionalnom smislu bogatih i velikih, poput Brazila, kojima ne ide najbolje.

Kad je nakon pada Berlinskog zida Francis Fukuyama objavio svoj znameniti esej o kraju povijesti, mnogima je već u tom trenutku bilo jasno da je pretjerao. No, iznenađujuća je bila brzina kojom ga je stvarnost demantirala. Do toga je došlo toliko brzo i rušenje Fukuyaminih ključnih teoretskih postavki je bilo tako temeljito, da je nedavno i on sam sebe demantirao, gotovo se ispričavši zbog ishitrenih zaključaka.

Fukuyamin je esej bitan stoga jer je savršeno reprezentirao jedno vrijeme euforičnog optimizma i poleta koji je zahvatio zemlje zapadnog svijeta, ali i brojne građane u nekadašnjim socijalističkim zemljama. U toj atmosferi se činilo da svijet liberalnog kapitalizma možda nije idealan, ali je svakako najbolji od svih mogućih svjetova i nema realnu alternativu.

Kako je to uvjerenje ušlo i u mainstream medije te u službene politike bivših socijalističkih država, u čemu su i jedni i drugi ohrabrivani od strane međunarodne politike, za sve te zemlje skovan je termin “zemlje u tranziciji”. To je trebalo značiti tranziciju iz socijalizma u liberalni kapitalizam.

Iz današnje perspektive jasno je kako je taj proces, uz mnoge strukturalne sličnosti ipak iskazivao stanovite razlike između zemalja bivše Jugoslavije u odnosu na zemlje nekadašnjeg Istočnog bloka. To naravno nije nimalo začuđujuće, imajući u vidu značajnu razliku u karakteristikama tih dvaju socijalizama, ali i razliku u kontekstima unutar kojih se odvijala ta famozna tranzicija. Tako je na postjugoslavenskom prostoru stvoren državni kapitalizam, snažno uvezan s političkom podobnošću, dok je u zemljama Istočnog bloka uveden divlji, ali ipak tržišni kapitalizam. Ono što je pak bilo zajedničko objema kontekstima odnosilo se na iskrenu vjeru prosvjećenijeg dijela građanstva da je osnovni preduvjet za rješavanje svih nedaća i okončanje tranzicije uvođenje liberalne demokracije, sa svim njezinim dobrim i lošim karakteristikama (o lošima se tada nije razmišljalo). Naivno se smatralo da će one same po sebi biti dovoljne da se loše strane socijalističkog nasljeđa dokinu te da će se relativno lako, s obzirom na postojeću relativno povoljnu društvenu strukturu, na otvorenost, povezanost sa Zapadom, uvesti zapadni kapitalizam i slobodno društvo. Još se naivnije vjerovalo da će ekonomski rast i opći društveni napredak, kad se sve te reforme provedu, biti najbolje oružje za konfrontaciju s nacionalizmima koji su potkraj 80-ih i početkom 90-ih prerasli u šovinizam i fašizam. Naposljetku, da će ti svi ti –izmi slabiti kako će ekonomski rast i opći društveni napredak pokazivati građanima i biračima što je njihov istinski interes.

No, kao što to obično biva kad se slijepo vjeruje određenim političkim idejama i projektima, dogodilo se upravo suprotno. Raskrstilo se s najboljim dijelom socijalističke baštine, socijalnom državom i akumuliranim društvenim vlasništvom, a ekonomija se jednim ili dobrim dijelom počela rukovoditi banditskim principima. Istovremeno su sačuvani najgori elementi neupitnih državnih mitova i istina. Štoviše, ti su mitovi

ponegdje i dodatno razvijeni. Naposljetku, donekle pritajene tendencije k jednodomstvu u novonastalim su okolnostima osnažene.

Usprkos svim slabostima jugoslavenskog socijalizma, Hrvatska i Slovenija u vrijeme proglašenja neovisnosti bile su najbolje pripremljene postkomunističke zemlje za ekonomsku i društvenu tranziciju. Blizu je bila i Srbija, barem neki njezini dijelovi, a ni druge eksjugoslavenske zemlje nisu puno zaostajale. Sve zemlje srednje i istočne Europe imale su mnogo problema pri prolasku kroz pojedine faze postkomunističke tranzicije, većina njih, ako izuzmemo rat, i mnogo više od zemalja bivše Jugoslavije – ponajprije je tu riječ o bivšim zemljama SSSR-a, ako isključimo baltičke zemlje. No, u nekim ekskomunističkim zemljama je postojao vrh vlasti koji je te reforme poticao, primjerice u Češkoj predsjednik Vaclav Havel. U eksjugoslavenskim državama je tijekom devedesetih upravo državni vrh bio kočničar nekih ključnih društvenih reformi. Ključni protagonisti političkog života nisu imali jasnu viziju o tome kako obaviti tranzicijski proces, odnosno kako reformirati institucije. Neke od njih su reformirali sukladno svojim arbitrarnim prosudbama, druge su uglavnom očuvale kontinuitet sa starim sustavom i samo se donekle prilagodile novim ideološko-političkim obrascima, dočim su u ustrojavanju trećih jednostavno kopirani obrasci zapadnih zemalja. Mnoge i unutarnjopolitičke i vanjske okolnosti pridonijele su tome da se vjerovalo kako će rješavanje državotvornih pitanja uspješno riješiti tranzicijske probleme, umjesto da se shvati kako je rješavanje državotvornih pitanja tek nužan preduvjet za odvijanje tranzicijskih procesa. Osim toga, karakter državotvornih pokreta kakvi su vladali na eksjugoslavenskom prostoru bio je takav da se demokratska tranzicija zapravo zanemarivala te se bavilo isključivo državotvornim pitanjima. Autoritarne tendencije, rat, siromaštvo dovele su do toga da je tranzicija tijekom devedesetih bila umnogome zaustavljena odnosno, ako se dogodila, “iskliznula” je iz normalnih tokova i polučila posve suprotne rezultate.

Jacques Rupnik je 1999. ocjenjivao kako je tranzicija u nekim zemljama “uspjela”, misleći pritom na Višegradsku skupinu, Sloveniju, baltičke zemlje. S obzirom na

probleme u kojima su se našle neke od tih zemalja u vrijeme današnje, čini se da se Rupnik (ali i drugi istraživači) dijelom prevario.

U zemljama koje su, po Rupniku, prošle proces “tranzicije koja je iskliznula”, nije stvoren kapitalizam u pravom smislu riječi, jer on pretpostavlja da kapitalist ima novac ili barem ideju kako stvoriti novu vrijednost, nego svojevrsni banditizam, u kojem tobožnji poduzetnik preuzima državno vlasništvo ili određeno društveno bogatstvo i iz njega isisava vrijednost.

Bili su to osmišljeni privatizacijski modeli, kao, naprimjer, u Hrvatskoj HDZ-ov projekt “200 bogatih obitelji” realiziran je kroz privatizaciju u kojoj su “odabrani” bez vlastitog kapitala mogli preuzimati tvrtke koje su dospjele u državno vlasništvo.

Privatizacija je bila nužna, ali nije smjela biti provedena u ratnim okolnostima i tako da, umjesto ozbiljnih ulagača, firme preuzimaju ljudi bez znanja i iskustva, uglavnom partijski podobni, koji nisu imali ni novac niti iskustvo upravljanja na slobodnom tržištu. Posljedice takve privatizacije osjećamo i danas, a to je i jedan od uzroka zaostajanja za mnogim zemljama srednje i istočne Europe, poput Češke, Slovačke ili Poljske, koje su se uspješno transformirale u tržišno gospodarstvo.

Jedna od popratnih, a zapravo temeljnih značajki novonastalih država i društava je etnocentrizam koji je vremenom evoluirao. Etnocentrizam se javio u 80-ima, bio je često prigodničarski, nekima je mogao biti simpatičan, a zapravo je bio iritantan. No, on je i dalje bio defenzivan. U narednim je godinama rastao i razvijao se, u sljedećoj fazi on prerasta u nešto što zovem nacionalekskluzivizam – podjela na “mi” i “oni”, pri čemu su “oni” svi “drugi” i “drugačiji”, on postaje i agresivan.

Sve to evoluiralo do otvorenog fašizma u ratovima početkom 90-ih kojeg obilježava otvorena mržnja prema drugom i drugačijem te pozivanje na nasilje.

U takvoj atmosferi su se i mogla provoditi etnička čišćenja koja, bilo je jasno i tada, ali danas je posve očito, narodu koji je protjeran je značilo tešku tragediju, a narodu koji je ostao nije donijelo sreću, odnosno i njemu je donijelo nesreću.

Naravno, priča s nacionalizmom nije toliko jednostavna. Ima onih koji fetišiziraju naciju i državu iz svojih dubokih uvjerenja, no ima i onih koji su taj fetišizam isprepleli s puno prozaičnijim interesima. To se najbolje vidi među bojnim falangama profesionalnih domoljuba – dijela ratnih veterana koji su, nakon povratka iz rata, zatekli uništena poduzeća i zatvorena radna mjesta, i koji su, u uvjetima raspadajuće socijalne države, često kao mladi ljudi puni snage prihvatili odlazak u mirovinu, koje danas brane i na ulici (u Hrvatskoj – u šatorima), i koji su, u konačnici, do krajnjih granica doveli nacionalni fetišizam kako bi sebi samima i drugima stvorili opravdanje za zahtjeve koje su istakli i za podršku određenoj političkoj eliti (u pravilu radikalima). To je najniži razred plaćenika, svojevrstnih “igrača na terenu” kojima je patriotizam, baš kao i političkih elita koje stoje iza njih, izraz ponajprije neposrednog (materijalnog) interesa.

Kako je posve nerealno nadati se da bi se eksjugoslavenska društva preko noći mogla osloboditi tog nacionalističkog fetišizma, jedino preostaje da njegovim nosiocima većinska javnost jasno kaže da su upravo oni, koji svoje domovine tobože najviše vole, ti koji je zapravo najviše mrze. Oni su ti koji je uništavaju i drže u kaljuži. Jer tâ je vrsta fetišističke “ljubavi” (imala u pozadini materijalne interese, bilo one političko-ekonomskih elita ili njihovih najnižih sluganskih ešalona na terenu, ili ne imala) jedna od onih koja uništava sve pred sobom. Moglo bi se to usporediti s neumjerenom “ljubavi” prema kocki, alkoholizmu ili teškim drogama.

Razloge takva ponašanja valja ponajprije tražiti i u “masovnoj autoritarnosti”, odnosno vrlo slaboj političkoj kulturi koja se temelji na gregarizmu (sklonost pojedinih zajednica okupljanju i povezivanju, često vezana uz ksenofobiju) – naime, u određenoj društvenoj situaciji, a po volji ili nalogu društvene hijerarhije, jedna prevladavajuća vrijednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) veoma se brzo preobražava u suprotnu orijentaciju (etnonacionalizam). Takav se proces počeo događati u srpskom nacionalnom korpusu u Hrvatskoj između 1989. i 1991. godine, a paralelno i u BiH (BiH je tih godina po istom sociološkom obrascu doživjela dramatičan pad

iz najtolerantnije jugoslavenske republike u šovinizam koji je rezultirao i najkrvavijim ratom na prostoru bivše Jugoslavije).

O motivima mržnje prema drugim narodima, koje se mi na ovom prostoru nikako ne možemo osloboditi, štoviše, ta mržnja posljednjih godina jača, objašnjenja mogu biti mnogostruka i slojevita. U psihologiji se ta mržnja može tumačiti i fenomenom nazvanim “narcizmom malih razlika” (kako, naprimjer, objasniti da se najbolji srpski košarkaš zove Bogdan Bogdanović, a najbolji hrvatski košarkaš Bojan Bogdanović?). Termin je izmislio Sigmund Freud koji ga je primjenjivao kako u individualnoj psihologiji, tako i u svojoj filozofiji kulture, konstatirajući kako “upravo minimalne razlike kod inače sličnih naroda čine osnovu za njihove međusobne neprijateljske osjećaje”. Dakle, u mnogih ljudskih skupina postoji potreba da se na svaki način što je moguće više distanciraju od skupine koja im je po mnogo čemu slična. Temeljem toga stvara se atmosfera u kojoj se sličnosti i identičnosti zanemaruju, razlike naglašavaju, ističu se podjele i rivalstva. Sve to vodi stanju u kojem neki članovi jedne grupe postaju spremni na nasilne čine, pa čak i na najteže zločine prema pripadnicima druge skupine. Pokazalo se to i u Drugom svjetskom ratu, kao i u ratovima 90-ih na prostoru bivše Jugoslavije, ali i u drugim sukobima diljem svijeta (Tutsija i Hutu u Ugandi, sunita i šijita na Bliskom istoku, hindusa i muslimana na Indijskom potkontinentu, itd.).

Na jednoj od najosjetljivijih tema, onoj o Jasenovcu, šugavi hrvatski revizionizam i srpska žrtvoslovna pornografija danas pod nadzorom državnih protokola uzajamno kapitaliziraju i ovjeravaju na raspirivanju mržnje buduću plodnu suradnju koja ih održava na vlasti.

Sve su nacionalne države i njihove javnosti o sebi stvorile “lažan odraz”, prvenstveno u odnosu prema onima “drugima” koji su i sami o sebi stvorili “lažni odraz”. Konfrontacija tih dvaju “odraza” je sada na djelu, a u prošlosti su ti odnosi u pravilu varirali od slobodne, nevezane ljubavi do strastvenog hrvanja.

U taj su se posao spremno uključile vjerske zajednice. One su načelno za stabilizaciju, smirivanje, uzajamno uvažavanje i razumijevanje, pomirenje, ali u stvarnosti velik dio tih zajednica radi upravo suprotno, i zapravo pridonosi daljnjem pogoršanju.

Sprega vjere i politike ne donosi nikada ništa dobro: kada vjerske zajednice počnu upotrebljavati jedna drugu (a njihova bliskost u pravilu počiva na prizemnim interesima), onda nastaju ozbiljni društveni, pa i etički potresi. U svim zemljama nastalim iz bivše Jugoslavije stanje je manje ili više slično. Naime, sva ta društva su u značajnoj mjeri impregnirana vjerom, ali istovremeno, što je paradoksalno, u svima njima ima sve više neetičnosti, korupcije, nepotizma i kriminala općenito, itd. Sve su ove države sekularne u ustavno-pravnom smislu, ali je posvuda uočljiv utjecaj vjere. Logično se nameće pitanje kako to da je vjernika sve više i da su oni (navodno) sve privrženiji vjeri, a istovremeno je u društvu negativnosti sve više.

Crkva je takva djelomično i zbog svoje simbioze s političkom desnicom nakon gotovo polustoljetne 50 godina represije u socijalizmu. Crkva brani beneficije koje joj je politička desnica pribavila i bori se za očuvanje tih beneficija izravnim i neizravnim agitiranjem protiv akcija i trendova koji bi mogli oslabiti njenu poziciju.

Radikalna desnica ne stvara ništa novo, nego kao pomamljene raspikuće troše i uništavaju sve što su naslijedili. A toga nije bilo malo. Ona se, doduše, poziva na neke pokrete i ideje iz Drugog svjetskog rata, ali to je tek maska i uopće nije o tome riječ. Radi se o tome da se promoviraju retrogradne, ekstremnokonzervativne ideologije i politike. One su po svom realnom učinku zapravo motor nacionalne samodestrukcije na svim poljima – ekonomskom, političkom i kulturnom. Ustaše i četnici, i svi ostali, kao da su se 1990. vratili ne da napokon pobijede – za to očigledno nisu sposobni – nego da ovog puta sa sobom povedu čitave narode. Kako danas izgleda, u tome bi mogli i uspjeti. A s takvim ideologijama i politikama koje dominiraju u određenoj sredini ne može se živjeti kao narod među narodima.

Zahvaljujući čitavom nizu faktora, ali prije svega upornom i višegodišnjem djelovanju klerikalaca i nacionalista, s pokroviteljima u nacionalističkim strankama i u vrhovima

vjerskih zajednica te nespremnosti građanske opozicije da se tome odupre, eksjugoslavenska su se društva toliko pomaknula udesno, da su nekoć nezamislive stvari postale normalne i svakodnevne.

Sve se to odvija u atmosferi opće političke i društvene regresije. Ponovo svjedočimo provalama jeftinog, paradnog nacionalizma, koji podsjeća na kraj 80-ih i na devedesete.

Eksjugoslavenske zemlje postale su države bez ambicija u kojima nema ni odlučnosti ni energije ni za najmanji pomak, a kamoli za kakvu reformu. Generacija naše djece je manje tolerantna nego što smo mi bili, a ako tako nastavimo, generacija naših unuka bit će manje tolerantna od generacije naše djece. Stvorila su se ksenofobna i korumpirana društva bez budućnosti u kojem se prakticira i perpetuira notorni klijentelizam, zemlja iz koje odlazi svatko tko može.

Zbog produžene društvene krize, tranzicije koja je otišla ukrivo, s toliko nesretnih sudskih epiloga, s povećanom nesigurnošću, itd., javnost je navikla očekivati loše, kroz iskustvo su ljudi naučili biti nepovjerljivi. Sve je to koincidiralo s krizom od 2008. godine. Dodatno, povećala se nesigurnost, pa se, posljedično, stvara negativistička atmosfera, atmosfera pesimizma i dešperatnosti. Postali smo i zavidni.

Političari su potpuno promašili ono što bi trebali raditi – umjesto da pumpaju nesnošljivost i mržnju, oni bi trebali raditi na pomirenju. Ne ići predaleko od svojih građana, jer to onda oni ne bi mogli shvatiti, ali ići naprijed, korak naprijed, i onda još jedan, itd.

Umjesto zatvorenosti, treba poticati otvorenost.

U društvima koja su bila vrlo otvorena i napredna u 60-ima i 70-ima 20. stoljeća, regresiju počinjemo osjećati u 80-tima, a od 90-ih nadalje zatvorili smo se više nego što smo bili zatvoreni prije. To vrijedi za sve zemlje bivše Jugoslavije, jedino nisam siguran za Sloveniju. Takvo je zatvaranje posebno paradoksalno za Hrvatsku koja je ušla u EU prije pet godina. Tu, naravno, ne mislim na zatvaranje granica, jer turisti dolaze i dalje (Hrvatska je 2017. imala prvi put više od 100 milijuna turističkih noćenja), ne mislim na ekonomsku razmjenu s inozemstvom koja raste čak u dvoznamenkastim brojkama, ponajprije sa zemljama EU. Mislim na nešto što je kulturno i civilizacijski mnogo

važnije, a to je intelektualno zatvaranje u provincijalizam. Za male bi zemlje, poput svih eksjugoslavenskih, da bi mogle držati korak sa svijetom, od presudne važnosti bilo da su otvorene. Činjenica da je svjetska ekonomija sama po sebi globalizirana, pomaže samo jednom dijelu društva, onom koji ima sreću da u takvoj ekonomiji funkcionira. Za one, a to je većina, globalizirani svijet je strašilo, jer on tobože prijeti da se izgubi i ono malo sigurnosti koja je još preostala.

Jugoslavenski socijalizam je početkom 50-ih stvorio bazu jedne nove estetske ideologije. Uz EXAT – to je specifični jugoslavensko-hrvatski modernizam, u rasponu od Davičovih do Kalebovih partizanskih romana, Mimićinih ili Zafranovićevih filmova, preko EXAT-ovog industrijskog dizajna, do velebnih apstraktnih partizanskih spomenika. Taj elegantni, po učincima impresivni prijelaz sa socrealizma na ideološki počudni visoki modernizam (katkad podrugljivo nazivan “socijalističkim estetizmom”), karakterizirala je otvorenost. A što se događa u postjugoslavenskim državama? Upravo suprotno! Okretanje tradicionalizmu koje, usput budi rečeno, u posljednjih četvrt stoljeća nije ostavilo gotovo nikakva vrijedna spomenika.

Suočavanje s realnošću je potrebno našim društvima jer bez toga ona neumitno propadaju, jednostavno zato što racionalno društvo koje teži – ili bi trebalo težiti – demokraciji i prosperitetu, dugoročno ne može opstati na licemjerju i lažima. Vlast koja ulaže novac i energiju u očuvanje tih laži, svojim građanima svjesno onemogućava suočavanje s boljom budućnošću.

MILIVOJ BEŠLIN

Konstituisanje i razvoj autonomije Vojvodine u drugoj Jugoslaviji

Vojvodina je u habzburškom državnom okviru zamišljena kao etnički i kulturno definisan srpski prostor nije uspela da se realizuje. Ipak, pretrajavši kao ideja, ona je činila programsku osnovu svih srpskih stranaka i političkih pokreta, da bi svoje konačno ostvarenje doživela u prvim posleratnim novembarskim danima 1918. prisajedinjenjem Kraljevini Srbiji. Time je srpski nacionalizam iz južne Ugarske realizovao svoj temeljni zavetni imperativ – jedinstvo nacije. Međutim, ova samorealizacija nacionalne doktrine nije bila konsenzualna. Jedan nemali deo srpske političke javnosti se protivio organizacijskim intencijama i direktnom prisajedinjenju sa Srbijom, u čemu je imao podršku gotovo svih ostalih naroda koji su živeli na tlu Vojvodine (od kojih mnogi nisu ni pitani za mišljenje). Ta inicijalna protivrečnost bila je jedna od brojnih unutrašnjih kontradikcija i dugotrajnih problema koje međuratna monarhistička Jugoslavija nije ni želela ni uspela da razreši, i koji će rezultirati, između ostalog, formiranjem Vojvođanskog fronta kao zametka jedne nove anticentralističke i multinacionalne koncepcije Vojvodine. Ova nova Vojvodina, začeta tridesetih godina 20. veka, u vreme represivne monarhodiktature, realizovana i afirmisana tokom Drugog svetskog rata, kroz Narodnooslobodilačku borbu svih njenih naroda, bila je utemeljena na vrednostima antifašizma, socijalizma, modernizma i nadnacionalne integrativnosti. Ovakav karakter Vojvodine bio je realan i ostvariv samo u sistemu vrednosti koji je bio dominantan u drugoj Jugoslaviji.

Antifašistički i oslobodilački pokret, pod vođstvom KPJ, tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, od početka otvara pitanje Vojvodine u budućim političkim promenama koje će nastati već tokom rata i nakon oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Uspešima vojvođanskih partizanskih jedinica na frontu, ali i konstituisanjem političkih i vojnih institucija vojvođanskog karaktera: Glavnog štaba za Vojvodinu,

Glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu itd., obezbeđivala se osnova za trajnije rešenje statusa Vojvodine i nesumnjivo anticipirao njen ravnopravni status u novoj federaciji, koja se kreirala. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine, i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski presudno predodređuju njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice, jer su, u ratu formirane, pokrajinske institucije bile u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama. Ipak, odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama (sa izuzetkom BiH). U državno-pravnom smislu pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera. Takođe, Vojvodina, koja je posle pogibije Žarka Zrenjanina, sekretara PK KPJ za Vojvodinu, novembra 1942. na Drugom zasedanju AVNOJ-a je bila bez politički uticajnog čoveka u partijskom vrhu, nije pomenuta.

Prema odlukama AVNOJ-a, federaciju je činilo šest federalnih jedinica, konstituisanih na nacionalnom principu, s izuzetkom BiH, kao istorijske pokrajine. Pomeranje autonomije Vojvodine od federacije ka Republici Srbiji, okončano je 30. i 31. jula 1945., ubrzo nakon konačnog oslobođenja Jugoslavije od fašizma, 30–31. jula 1945. na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine – Srba, Mađara, Hrvata, Slovaka, Rumuna, Rusina, Jevreja – koja je donela na osnovama istorijskih, nacionalnih i drugih specifičnosti, odluku o konstituisanju Vojvodine u autonomnu pokrajinu. Istovremeno je na Skupštini donesena i odluka da se autonomna pokrajina “prisajedini federalnoj Srbiji”. Iz redova svih nabrojanih naroda govorio po jedan predstavnik koji je podržao stav o autonomnoj Vojvodini koja pristupa Srbiji – njihove izjave su bile zvanične i štampane uz Odluku Skupštine u Službenom listu Vojvodine, čime je naglašeno da su narodi Vojvodine bili u temelju njene autonomije. I u tom smislu, Vojvodina je unilateralno konstituisala svoju autonomiju, a takođe, i u formalno-pravnom smislu je bilo važno obnoviti

vezu Vojvodine sa Srbijom, ali na novim osnovama, 1945. Naime, odlukama međunarodno priznate Privremene Narodne Skupštine DFJ, posebno je naglašeno da “između predratne i današnje Jugoslavije nema, u pogledu njenog unutrašnjeg uređenja, nikakvog kontinuiteta” – dakle, međunarodno nova Jugoslavija je prihvatila kontinuitet sa Kraljevinom, ali u unutrašnjem poretku proklamovan je potpuni pravni diskontinuitet – zbog toga je i formalno-pravno, ali i politički bilo nužno obnoviti vezu Vojvodine sa Srbijom 1945. Odluke Skupštine izaslanika verifikovao je AVNOJ na svom trećem zasedanju 10. avgusta 1945.

Međutim, već 1. septembra 1945. Predsedništvo Narodne Skupštine Srbije donosi Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu AP Vojvodine. Rukovodstvo Srbije je preko navedenog akta pokušalo da ozakoni tumačenje prema kome je autonomiju Vojvodine formirala Srbija. Zakon je otvorio pitanje: ko je ustanovio autonomiju Vojvodine i da li se njime pravno obesmišljava odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine i potvrda jugoslovenske skupštine od 10. avgusta 1945. U traganju za regulatornom formulom održivosti federacije, pred ustavne promene u jugoslovenskom vrhu je 1961. ponovo otvoreno i vojvođansko pitanje u pokušaju IK CK SKS da se pre donošenja novog ustava pitanje autonomije Vojvodine reši na drugačiji način, a u krajnjoj konsekvenci ona i konačno ukine. Zahtevi republičkog vrha su išli prevashodno za osporavanjem samih osnova autonomije, pokušajima da se ona izrazi isključivo kao pokrajina Srbije, koju je ona svojom unilateralnom voljom konstituisala i čiji status može menjati u svakom trenutku. Nerazumevanje i neprihvatanje ideje složene države, izrazilo se u srpskom partijskom vrhu i ovom prilikom, napadima na same temelje pokrajinske autonomije i ugrožavanje njenog identiteta i daljeg razvoja; te težnje prema vojvođanskoj autonomiji najotvorenije i najuverljivije je izrazio predsednik Izvršnog veća Srbije, Slobodan Penezić, rečima: “Ako sada ne ujedinitimo Vojvodinu, nikad više nećemo moći”. U to vreme istraživačima je bila uočljiva intencija da se legalizuje stav kako se Srbija ne može konstituisati u nacionalnu državu zbog svog složenog karaktera, odnosno, postojanja pokrajine. Ključne tačke u ovom, po Vojvodinu, prelomnom disputu, bile su iskrivljene i

neistorične interpretacije o motivima nastajanja njene autonomije – u kojoj meri je ona izraz istorijskih, a u kojoj kompleksnih etničkih i političkih konstelacija i koliko je oportuno vojvodansku autonomiju ugrađivati u jugoslovensku federalističku konstelaciju. Republički partijski vrh, koji je u tom periodu delovao pod snažnim uticajima jugoslovenskog potpredsednika Aleksandra Rankovića, relativizovao je istorijske koncepcije i kontinuitet autonomije Vojvodine, marginalizovao istorijski značaj njene višenacionalne strukture u procesu konstituisanja autonomije i opravdanost autonomije kao kategorije jugoslovenskog federalizma.

U novim okolnostima u Jugoslaviji u drugoj polovini šezdesetih godina, nakon smene Rankovića zbog privremene prevlasti reformske orijentacije u partiji i društvu, dubokim promenama bila je podvrgnuta i federacija od 1967. do 1971. Posle višemesečnih usaglašavanja, drugi set amandmana na jugoslovenski Ustav Savezna skupština je proglasila 26. decembra 1968. i on je imao dalekosežnije posledice po dalji razvoj Jugoslavije, a posebno Srbije. Od trinaest amandmana, većina je išla za tim da ojača “državnost republika.” Takvu intenciju ustavotvoraca je posebno iskazivao 7. amandman u kojem su nabrojane sve republike, čime je naglašena njihova državnost, dok su eksplicitnim navođenjem obe pokrajine u 18. amandmanu i one izdignute u rang “elemenata federacije”, čime je uspostavljena njihova konzistentnija veza sa jugoslovenskim federalizmom, jer su iskazivane i kao delovi republike Srbije, ali i elementi savezne države. Uz to 7. amandmanom, ispred imena pokrajina dodat je atribut “socijalistička”, kao i u slučaju svih republika, dok je Kosovo, koje se do tada zvalo Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija dobilo novi naziv, Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo. U 18. amandmanu stoji izričito i da “Federacija štiti Ustavom utvrđena prava i dužnosti autonomnih pokrajina.” Amandmani iz 1968. su dalje predviđali da se teritorija autonomnih pokrajina nije mogla menjati bez saglasnosti pokrajinskih skupština. Pravosudni sistem pokrajina izjednačen je sa onim u republikama, dotle da “Vrhovni sud pokrajine vrši za teritoriju pokrajine prava i dužnosti republičkog vrhovnog suda.” Osamnaesti amandman, koji reguliše glavninu pokrajinskih nadležnosti, ovu

teritorijalnu jedinicu definiše kao “socijalističku, demokratsku, društveno-političku zajednicu sa posebnim nacionalnim sastavom i drugim osobenostima, u kojima radni narod ostvaruje društveno samoupravljanje, uređuje pokrajinskim zakonima i drugim propisima društvene odnose, obezbeđuje ustavnost i zakonitost, usmerava razvitak privrede i društvenih službi, organizuje organe vlasti i samoupravljanja, obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti, stara se o pripremanju i organizovanju odbrane zemlje i o zaštiti Ustavom utvrđenog poretka i vrši druge poslove od zajedničkog interesa za politički, privredni, kulturni život i razvitak pokrajine – osim poslova od interesa za republiku kao celinu, koji se utvrđuju republičkim ustavom.” U istom amandmanu pisalo je i da su za vršenje zadataka i poslova federacije na “teritorijama autonomnih pokrajina odgovorne i autonomne pokrajine.” Poslednji 19. amandman iz 1968. sprovodeći dosledno politiku pune nacionalne ravnopravnosti u svim pravima i dužnostima je izjednačio narode i narodnosti, tačnije jugoslovenske i manjinske nacionalnosti. Time su manjinski narodi u Jugoslaviji de facto i de iure postali legitiman i ravnopravan politički faktor, a ne samo kulturni ili jezički entiteti.

Ustavne reforme i prekompozicija jugoslovenskog federalizma koja je išla u pravcu dalje decentralizacije, osnaživanja republičke državnosti i značajnog povećavanja nadležnosti pokrajina, nisu prošli bez snažnog otpora u Srbiji. Tako su pred treći set ustavnih amandmana 1971. deo republičkog rukovodstva Srbije i uticajni delovi humanističke inteligencije, nezadovoljni predloženim rešenjima, organizovali raspravu na Pravnom fakultetu u Beogradu na kojoj je brutalno sa nacionalističkih pozicija napadnuto pre svega dalje širenje pokrajinskih autonomija. Uprkos tome, usvojene ustavne promene išle su u smeru dalje demokratizacije društva i decentralizacije zemlje, a pre svega je izmenjen položaj pokrajina, koje su dobile znatno širu autonomiju. Završetak višegodišnje ustavne reforme bio je označen donošenjem Ustava iz 1974. Položaj Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji garantovao je zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, pravo na imovinu i raspolaganje svojim prihodima. Vojvođanska autonomija bila je garantovana saveznim ustavom i pravom veta koji je posedovala, čime su potvrđene

izvorne istorijske i političke težnje za autonomijom, proistekle iz antifašističkog pokreta i Narodnooslobodilačkog rata. Ovi preduslovi otvorili su period istorijski neuporedivog ekonomskog razvoja Vojvodine. Iste 1974. godine, kada je usvojen poslednji jugoslovenski Ustav i Vojvodina je dobijanje pune autonomije krunisala donošenjem vlastitog Ustava.

Upravo je ovo bila najvažnija konsekvencija novih ustavnih rešenja koja su pokrajine neposrednije vezivale za jugoslovenski federalizam, a ne više ekskluzivno i samo za Srbiju, čime su one bile dvojno određene i kao entiteti u sastavu Srbije, ali i elementi jugoslovenskog federalizma, sa pravom paritetne zastupljenosti (sa manjim brojem predstavnika) u organima i institucijama savezne države. Pošto nisu bile konstitutivni elementi jugoslovenskog federalizma, nisu raspolagale ni pravom na samoopredeljenje. Ipak, ovaj dihotomno izražen karakter pokrajina jačao je njihovu autonomiju i samosvest, povećavao nadležnosti, ali je omogućavao i put ka trajnijem i mirnom rešavanju pre svega kosovskog problema u situaciji kada je represivni državni aparat slabio kao "politički faktor" u odnosima Srbije sa južnom pokrajinom nakon Brionskog plenuma.

Ipak, ni tada neće prestati pritisak za smanjenjem ili ukidanjem autonomije. Tako je grupa političkih čelnika Srbije samo dve godine posle donošenja Ustava, 1976. napisala "Plavu knjigu", kojom se otvoreno napadao položaj autonomnih pokrajina. Nekoliko godina kasnije, sredinom osamdesetih godina XX veka, Memorandum SANU, kao uvod u krvavo razbijanje Jugoslavije, žestoko se obrušio i na vojvođansku autonomiju. Naposletku i sam jugoslovenski predsednik, Tito, u jednom od poslednjih intervjua koji je 1978. dao američkim medijima je, na pitanje šta mu je u političkoj karijeri bilo najteže, odgovorio – da ubedi Srbiju da prihvati autonomne pokrajine. Najzad, posle konstantnih i upornih pritisaka, Srbija će u vreme Slobodana Miloševića, protiv volje Vojvodine i Kosova i protivustavnim, nasilnim metodama, srušiti pokrajinske autonomije 1988/89.

JOSIP GLAURDIĆ

Živimo u zanimljiva vremena. Jedina utjeha nama iz ove regije jest da je vrijeme danas zanimljivije negdje drugdje i da nismo u fokusu pažnje svijeta.

Moji komentari danas će se prije svega odnositi na međunarodni kontekst i posljedice nasilnog raspada Jugoslavije. Tu priču, odnosno lekcije te priče, želim predstaviti koristeći primjer jedne zemlje koja upravo ovih dana prolazi kroz – možemo reći – slično zanimljiva vremena kao ona vremena kroz koja smo mi prolazili kasnih 1980-ih i početkom 1990-ih. Ta zemlja je naravno Španjolska.

Španjolski primjer planiram iskoristiti iz dva razloga. Prvo, mislim da nam španjolski (ili katalonski) primjer – iako se događa skoro trideset godina nakon vrhunca jugoslavenske krize – može ponuditi zanimljive usporedbe koje nam mogu nešto reći o prirodi interakcije između međunarodnih i domaćih događaja u sličnim krizama složenih država.

Marx je rekao da se povijest ponavlja: prvi put kao tragedija, drugi put kao farsa. Iz perspektive jugoslavenske tragedije, španjolski događaji mogu se činiti kao farsa. Ipak – mislim da i iz današnje „farse“ možemo dosta toga naučiti o tragediji koja se ovdje dogodila prije tri desetljeća.

Drugi razlog zbog kojeg želim iskoristiti događaje u Španjolskoj je zato što mislim da nam mogu upravo fantastično pomoći shvatiti jesu li i kako su jugoslavenske lekcije naučene u europskim društvima.

Proteklih tjedana i mjeseci prateći europske medije i izjave niza javnih ličnosti, čini se kao da je u tijeku natjecanje tko će napraviti pogrešnju usporedbu između Španjolske i Jugoslavije ili – ako hoćete – između Španjolske i Srbije, Katalonije i Kosova, Katalonije i Slovenije ili Katalonije i Hrvatske.

Ne začuđuje da u pogrešnosti tih usporedbi prednjače upravo političari iz ove naše regije. Meni je, međutim, zanimljivije pratiti kako glavni akteri španjolsko-katalonske krize primjenjuju ili ne primjenjuju lekcije onoga što se desilo u Jugoslaviji, kao i kako međunarodni akteri reagiraju na sve što se zadnjih tjedana događa. To je, po mom

mišljenju, jedan od najboljih testova toga kakve su međunarodne posljedice jugoslavenske krize. Što je iz njih naučeno – ako išta?

Kako usporediti današnju španjolsko-katalonsku krizu i jugoslavensku krizu koja je kulminirala ratom 1991. godine. Na prvi pogled, sličnosti je poprilično. Ali samo na prvi pogled. Španjolska je složena država s nekim ustavnim sličnostima s Jugoslavijom. Polako izlazi iz ekonomske krize koja se daje usporediti s ekonomskom krizom u Jugoslaviji 1980-ih. Katalonija predstavlja najveću regionalnu ekonomiju Španjolske (iako nije niti najbogatija per capita niti ima najmanju nezaposlenost) što se može uspoređivati s pozicijama Slovenije i Hrvatske u Jugoslaviji. Ima i izražen regionalni tj. nacionalni identitet koji je različit od španjolskog.

I to bi zapravo bilo to. Barem kada uspoređujemo unutrašnje faktore. Španjolske tj. jugoslavenske. Katalonske tj. slovenske ili hrvatske.

Razlike su, s druge strane, značajne. Ustavno-pravno gledajući, Katalonija i autonomne regije Španjolske imaju manja prava nego li su imale republike bivše Jugoslavije. Za Španjolsku se kaže kako je federacija u svemu osim imenu, što me podsjeća na to kako se za Jugoslaviju govorilo da je konfederacija u svemu osim imenu. Ustavne razlike su baš otprilike tolike. Što je posebno bitno, ni španjolski ustav nije sasvim jasan u znatnim dijelovima, ali je po pitanju samo-određenja i secesije jasniji nego je bio jugoslavenski. I tu Katalonija ima manja prava od jugoslavenskih republika.

Da ne govorimo o činjenici da je Španjolska – uz sve svoje nedostatke – ipak funkcionirajuća demokracija, dok Jugoslavija to zapravo nikada nije bila.

Dakle, ustavno-pravni okvir je različit u značajnim komponentama. Što je s ekonomskom krizom?

Bez obzira na ozbiljnost španjolske ekonomske situacije – čini se bespredmetnim uspoređivati jugoslavensku privredu 1980-ih sa španjolskom privredom danas. Španjolska depresija bila je značajna, uz dugogodišnje strukturalne probleme koji su rezultirali visokom nezaposlenošću. Ali, ono kroz što je Jugoslavija prolazila bilo je ozbiljnije, dugotrajnije i uz drastično nižu startnu poziciju.

Što možemo reći o samoj Kataloniji, odnosno o javnoj podršci za nezavisnost? I tu su razlike u usporedbi s, recimo, Slovenijom i Hrvatskom značajne. Katalonija je duboko podijeljena po pitanju nezavisnosti. Slovenija i Hrvatska (tj. Hrvati) nisu bile podijeljene – naprotiv.

A nisu bile podijeljene velikim dijelom zbog još jedne krucijalne razlike: nasilja. Scene policijskog nasilja nad Kataloncima bile su šokantne, ali su još uvijek neusporedive s ubojstvom dvanaest hrvatskih policajaca u Borovu Selu koje se zbilo pred hrvatski referendum o samostalnosti. Da ne govorimo o nasilju koje se provodilo nad Albancima na Kosovu godinama prije toga. Upravo to nasilje bilo je od velike važnosti zbog čega su Slovenci i Hrvati bili znatno više determinirani da odu iz Jugoslavije nego li je to slučaj s Kataloncima i Španjolskom.

Konačno, bez obzira na sve sličnosti, raspored snaga i političkih aktera unutar Španjolske jednostavno je neusporediv onome u Jugoslaviji. Što je najočiglednije: ne postoji španjolski pandan Miloševiću. Štoviše – ne postoji španjolski pandan Srbiji! Kastilja je podijeljena na (minimalno) tri autonomne regije, ne priželjkuje raspad Španjolske i ne planira silom izgraditi Veliku Kastilju na ruševinama Španjolske. Ako bismo se igrali usporedbama, onda bi Mariano Rajoy zapravo bio najbližiji Anti Markoviću. I po poziciji, ali i po greškama koje radi kad je upotreba sile u pitanju.

Dakle, uzmemo li u obzir unutrašnje karakteristike Španjolske i Jugoslavije i zagrebemo makar malo ispod površine – odmah nam postane jasno da su u pitanju znatno različiti slučajevi.

I iako su u pitanju znatno različiti slučajevi – skoro instinktivni odgovor međunarodne zajednice (tu prije svega mislim na velike zemlje članice Europske unije) je zapravo isti. Europski moćnici danas nemaju razumijevanja za Kataloniju baš kao što ni onda – u godinama i mjesecima koji su prethodili početku rata u ljeto 1991. godine – njihovi prethodnici nisu imali razumijevanja za Sloveniju i Hrvatsku.

Nedavne izjave niza europskih političara, poput potpredsjednika Europske komisije Fransa Timmermansa kako je španjolska policija imala pravo kada je upotrijebila

„proporcionalnu silu“, podsjećaju na izjave niza zapadnih diplomata i političara kada su opravdavali čak i intervenciju JNA u Sloveniji. A šutnja nekih od njih vjerujem da podsjeća mnoge na šutnju kojom je popraćena intervencija i armije i milicije na Kosovu kasnih 1980-ih.

Za sve one koji traže paralele između Španjolske i Jugoslavije – tu se zapravo krije prava sličnost. U odgovoru ostatka Europe na ono što se događa. Kako to objasniti? Po mom mišljenju, ključ odgovora na to pitanje nalazi se u međunarodnom kontekstu. I tu dolazim do glavne niti koja se prožimala kroz moj skromni doprinos ovom projektu, a koja je zapravo sažetak moje knjige Vrijeme Europe. Ključ se naime krije u nestabilnosti međunarodnog, odnosno europskog sustava sigurnosti.

Prije dvadeset i sedam godina, u pitanju je bio kraj Hladnog rata. Glavni zaključak koji možemo izvući iz akcija zapadnih lidera u tom periodu jest da ih tektonska pomjeranja u međunarodnom sustavu nisu potaknula na materijaliziranje mogućnosti da se svijet oblikuje u nešto bolje ili pravednije. Kolaps sovjetskog bloka ih je zapravo zabrinuo za stabilnost europskog i globalnog sigurnosnog sustava. Kraj Hladnog rata možda i jest pozdravljen kao pobjeda slobode i demokracije, ali ono za čim se zapravo očajno žudjelo bila je stabilnost. Američki predsjednik Bush tih je dana govorio o „novom svjetskom poretku“, i to je bio dio dominantnog narativa novog sigurnosnog sustava u to vrijeme.

Međutim, to je bio samo govor. Busheva administracija možda i jest koristila retoriku Wilsona i Cartera, ali je mislila i djelovala poput Nixona. Ovo je u praksi značilo da se na sve percipirane promjene u *statusu quo*, automatski reagiralo negativno, pogotovo ukoliko su se ticale samog održanja država. U „realističnim“ izračunima zapadnih donositelja odluka, svaki izazov nastavku postojanja država poput Jugoslavije ili Sovjetskog Saveza ubrzavao je nesigurnost u vrijeme kad je svijet više od svega trebao sigurnost.

Ova snažna sklonost da se podrži jedinstvo Jugoslavije poprimila je oblik niza problematičnih politika tijekom posljednjih nekoliko godina postojanja jugoslavenske federacije.

Zapadne vlade zažmirile su na nasilnu intervenciju policije i vojnih snaga protiv kosovskih Albanaca kasnih osamdesetih. (Kao što su žmirile i uglavnom šutile kod intervencije policije kod katalonskog referenduma.)

Nisu reagirale kad je Milošević uništio jugoslavenski ustavni balans dokidajući autonomije Kosova i Vojvodine u svim važnim aspektima, tijekom veljače i ožujka 1989. (vidjet ćemo hoće li reagirati odluči li se Rajoy dokinuti autonomiju Katalonije, ali teško da će reći išta suvislo).

Stale su na stranu Miloševićevog tabora u dugotrajnim jugoslavenskim debatama o pitanjima centralizacije i devolucije tijekom perioda između 1987. i 1990. godine (kao što su stale na stranu Rajoya i Partido Popular u sličnim debatama o fiskalnoj konsolidaciji u Španjolskoj).

Nisu reagirale na pobunu krajinskih Srba koju je pokrenuo Beograd protiv hrvatskih vlasti u kolovozu 1990.

Direktno su odbile prijedlog Slovenije i Hrvatske za konfederalizaciju Jugoslavije, u jesen 1990.

Konačno, dale su signale razumijevanja za moguću intervenciju Jugoslavenske narodne armije. Prema najvišim jugoslavenskim dužnosnicima, zapadne sile signalizirale su kako neće reagirati na intervenciju JNA protiv Slovenije u proljeće 1988. i tijekom ranog prosinca 1989. Bivši veleposlanik Ujedinjenog Kraljevstva u Beogradu, Sir Peter Hall, tvrdi kako bi „sigurno veliki broj ljudi [na Zapadu] osjetio olakšanje da se JNA pokazala sposobnom intervenirati za federalnu Jugoslaviju“.

Uzimajući to u obzir, ne iznenađuje da je, jednom kad JNA konačno jest intervenirala u Sloveniji u lipnju 1991., dobar broj zapadnih vlada dao dvoznačne odgovore na tu intervenciju. Državni podtajnik u Foreign Officeu Douglasa Hurda, Mark Lennox-Boyd, na primjer, u britanskom parlamentu je izložio mišljenje „kako jugoslavenska savezna armija ima, prema ustavu, ulogu u uspostavljanju stabilnosti ukoliko dođe do građanskih nemira“. Nedavna farsična izjava Fransa Timmermansa ima svoju tragičnu prošlu verziju.

Međunarodni kontekst u kojem se španjolska kriza odvija ponovno je obilježen nestabilnošću. Nije ključno to što je Španjolska članica Europske unije, a Jugoslavija to nije bila. Nije ključna ni veličina Europske unije, niti produbljenost njenih integracija u ovih dva i pol desetljeća. Ključno je da je Europa na strateškoj sigurnosnoj prekretnici i njeni lideri iskreno ni ne znaju kamo ide.

Jer danas su vanjske prijetnje europskom sustavu sigurnosti možda i veće nego su bile tada jer dolaze i iz Moskve i iz Washingtona, a također i iz Londona. Takva povijesna raskrižja dovode do nekoliko paralelnih razvoja događaja. Prvo, dovode do povećane volje snaga „iznutra“ da krenu na nesiguran put prema samostalnosti. I drugo, dovode do izrazito negativne reakcije onih „izvana“ koji očajnički žele zadržati *status quo*. Prije 27 godina Europa je mogla sebi priuštiti da izolira slučaj Jugoslavije i njenih republika od sebe i da nastavi putem integracija bez obzira na greške koje su počinjane ovdje. To sa Španjolskom neće baš biti tako jednostavno napraviti. Ulog je danas znatno veći. I zato bi greške koje se ovih dana rade mogle imati znatno veće posljedice nego su imale greške iz ranih 1990-ih.

Dakle, iako nam se možda ne čini tako, španjolska kriza i pogotovo odgovori europskih lidera na nju, pokazuju nam da ponovno živimo u zanimljivim vremenima, koja su slična onima kada je Jugoslavija okončavala svoj život. Nama je jedina utjeha da su ovaj put zanimljivija negdje drugdje.

III sesija

Evropske i globalne perspektive postjugoslavenskih država u multipolarnom svetu

Kultura i ekonomija na postjugoslovenskom prostoru

Uvodničari: Vladimir Gligorov, Nenad Makuljević, Mitja Velikonja

MODERATOR: SRĐAN SUŠNICA

SRĐAN SUŠNICA

Pozdravljam organizatore i sve goste. Čast mi je i zadovoljstvo da vodim panel na ovu temu, na teme ovoga zbornika i nadam se da ovaj ručak nije nas previše uspavao i da ćemo održati tenziju i pažnju za dalje. Ja sam Srđan Sušnica, kurtulog iz Banjaluke. Ovaj panel, kao i treći dio ovog zbornika, bavi se pogledima i ispitivanja djelovima jedne difuzne jugoslovenske realnosti, od analize društvenog razvoja, svakodnevnog života, preko istorije privrednog života, kulturnog i umetničkog stvaralaštva do spoljnopolitičkih konteksta u kojima se Jugoslavija morala kretati u svom postojanju. Ovi djelovi realnosti djeluju više-manje autonomno i promenljive su kategorije na ideološke, političke zadatosti u samoj Jugoslaviji, u mnogome kao takve imaju svoj nezavistan život. One su nekad korektivne, nekad amortizer, nekad da kažem, lakmus papir koji govori o tome koliko su zvanični oficijelni narativi u raskoraku u odnosu na život koji je nezaustavljiv. U tom smislu, neki od naših autora će i predstaviti da su te realnosti jugoslovenskog prostora postojale i prije formalnog političkog ujedinjenja, a trajale su i traju i danas nakon raspada.

U prethodnim diskusijama sam zapazio da se postavlja pitanje značaja ovog poduhvata, knjige i internet portala u smislu, šta to i kakvo iskustvo, i kakvo znanje, citiraću jednu gospođu iz publike, ima na istoriju sadašnjosti, na primenjenu istoriju. Postavljalo se pitanje i diseminacije, distribuiranja ovoga znanja na nove generacije, na prostoru cjele Jugoslavije i šire Evrope, ali najviše na generacije koje danas žive i koje će se u budućnosti politički formirati u nekom političkom i društvenom kontekstu u kojem možda tog znanja o Jugoslaviji nema. Ili, bar nema objektivno arhivski, faktografski utemeljenoga, i da kažem, kritičkog. Tako da mislim da bi ova sesija mogla da zađe u ovakva pitanja. Na jedan način, radovi koje sam ja u ovom djelu Zbornika zapazio govore o sažimanju – oni sažimaju ta jugoslovenska iskustva na vrlo pregledan i kratak način daju, daju neke podatke i znanje, ekonomskog, društvenog, privrednog života i razvoja, svakodnevnog života, kulturnog stvaralaštva, u drugom smislu, analizira načine na sećanja na Jugoslaviju. Kao što Todor Kulić kaže, kolektivno sjećanje u različitoj mjeri

prožima i službeno pamćenje, i sjećanje pojedinca i historiografiju. Nekako se u današnjoj memoriji na različite načine i koristi i zloupotrebljava i pokušava na kritički način, objektivan način osvetiti neposredna prošlost, ili ona dalja. I na kraju, s tim bih dao reč našim autorima, ova grupa tekstova i ova sesija bi možda bila najbolja ako pokušamo da iz tog sažetog znanja i tog kondenziranog i zlata vrednoga istoričarskog arhivskog rada pokušamo dati bar neke natuknice, kako naprijed. Pogled unapred. Kako to iskoristiti da novim generacijama koje nisu vezane za masivna velika štiva, više su podložni vizuelnim i digitalnim sadržajima društvenih mreža, a da ne govorim da su podložni jednoj masovnoj indoktrinaciji u novonastalim državama, kako do njih da dopremo i da pokušamo ih osvestiti u nekom smislu.

VLADIMIR GLIGOROV
Srbija propada 40 godina

Hvala lepo. Prvo da se zahvalim što ovde učestvujem. Da se izvinim, ja ću o kulturi malo manje govoriti pretpostavljam, nego drugi na panelu. U suštini se time ne bavim, nisam istoričar. Generalno, pošto se bavim društvenim naukama, polazim od tog meteorološkog stava da mi više znamo o budućnosti nego što znamo o prošlosti. Razlog je što u budućnosti postoje alternative. U prošlosti pokušavamo da objašnjavamo jedan skup činjenica. Tako da sve ove protivčinjenične stvari koje mi kažemo “šta bi bilo kad bi bilo”, ili da nije bilo ovako ostala bi Jugoslavija, mi zapravo to ne znamo. Kad gledamo u budućnost mi ustvari, to možemo da znamo to su te alternative iz kojih biramo.

Što se kulture tiče, kad se bavite društvenim naukama, taj kulturološki pristup, naročito kad je reč o politici i političkoj ekonomiji, gura na tu ideju da samo homogena društva mogu da imaju države. I vi tražite jednu homogenost koje nema.

Iskreno, ne znam šta je to jugoslovenska kultura izvan evropske kulture, i generalno mislim da, kao što ne znamo tačno šta je to srpska kultura, ili hrvatska, posebno je to zanimljivo posle decenija debate u okviru jednog istog jezika. Mi svi manje-više govorimo srpskohrvatski. Tako da to nisu osnove za neko objašnjenje, po mom mišljenju, onoga što se događalo.

Prvo ću da govorim o sadašnjosti, pa o prošlosti, pa onda budućnosti. Ja radim nešto što se zove “Balkan barometar” sa jednom istraživačkom organizacijom. Mi radimo godišnja ispitivanja javnog mnjenja na čitavom prostoru bivše Jugoslavije, radili smo već tri godine. Jednom imamo Sloveniju, dve-tri godine imamo Hrvatsku, sada je Hrvatska odlučila, pošto je članica Evropske unije da više ne učestvuje u tome, što je meni lično smešno, ali eto, tako to izgleda. I to su velika istraživanja, od po sto pitanja koja se postavljaju i poslovnim ljudima i javnosti i zahvataju sve ove oblasti o kojima mi govorimo. Mi imamo relativno precizno saznanje o tome šta ljudi misle u ovim zemljama. I vi vidite, možda tri ključne stvari. Prvo, jedno opšte nezadovoljstvo stanjem. Tako da za

ove tri godine još uvek nismo došli do skale na 100 odsto, mi smo negde oko jedne trećine. Dobro bi bilo da je došlo na 50 odsto. Osećanje zadovoljstva na ovom prostoru je vrlo, vrlo nisko, ili nezadovoljstvo je jako, jako veliko opštim stanjem, perspektivama, itd. To je jedna stvar i to se polako menja, gde, naravno, vi možete odmah da vidite razloge nezadovoljstva, najnezadovoljniji su ovi veći, najnezadovoljnija je Bosna i Hercegovina, to je naprosto nivo depresije. U veoma rđavom stanju je doskora bila i Hrvatska, do ovog poslednje istraživanja, a takođe i Srbija. Nešto se bolje osećaju Makedonci i Crnogorci, najbolje se osećaju na Kosovu i njihova očekivanja su gotovo neobjašnjivo visoka. Tako da vi vidite jedno stanje dubokog nezadovoljstva, to je jedno.

Drugo, to nezadovoljstvo je uglavnom upereno prema sopstvenim vlastima. Vi imate osećaj kad pitate javnost i poslovne ljudi da, ustvari, oni imaju osećanje da je ta vlast teret i da ograničava, a ne da omogućava i podstiče. I to je opet u većim bivšim republikama, sada državama, izraženije nego u manjim, ali je praktično opšteprisutno. Tako da iz toga proističe, naročito u poslednjem istraživanju, mislim i po statističkim i drugim podacima relativno objektivnije vrste, jedna nova situacija u kojoj imate, da tako kažem, endogeni liberalizam, u tom smislu da se svako više oslanja na sebe nego na državu. U suštini ljudi imaju osećaj da su prepušteni samima sebi. To je i dobro i loše zavisi kako ko na to gleda, to je druga stvar.

Treća je karakteristika, veoma pesimističan odnos prema Evropskoj uniji. Doskora je najgori stav prema EU imala, ustvari, Hrvatska, posle je postala članica. I računam da će se sada to u novim uslovima, radićemo to i krajem ove godine, malo promeniti. Javnost u Srbiji je dosta negativno orijentisana prema Evropskoj uniji, dok su najoptimističniji i najbrže očekuju da pristupe EU, Kosovo i Albanija. Imate situaciju u kojoj zapravo, vi ne možete da kažete da preostali deo Balkana teži ka Evropskoj uniji. U poslednjem istraživanju se to pokazuje kod poslovnih ljudi, povećano interesovanje za EU i povećano očekivanje da će se to ubrzati i da će do toga doći relativno skorije. To je, po mom mišljenju, s obzirom i na karakter Evropske unije, dobro, imate situaciju da poslovni ljudi vuku javnost u pravcu Evropske unije, ili generalno, otvaranja prema svetu.

To su neka najopštija zapažanja, inače je to jako bogato i mogli bismo ulaziti u detalje, ali to su najznačajnije stvari za ovaj skup. Tako da je trenutno stanje relativno rđavo. Prošle godine smo obuhvatili i Sloveniju i ona se razlikuje. Slovenija se po svim ovim karakteristikama razlikuje. Slovenija je jedna od zemalja koja je najprirodnije u Evropskoj uniji, koja se zaista oseća kao članica Evropske unije. Razlika je dosta značajna po svim ovim karakteristikama. Tako da mi teško više možemo da govorimo o Sloveniji kao delu jugoslovenskog prostora, u ovom kontekstu. Što se tiče intelektualnih veza i kulture, šta god da je to, to je druga tema.

Zašto je takvo stanje? Da idemo malo u prošlost. Postoje dve dimenzije prošlosti, prva do 1991. godine (ili 1989, 1990 i 1991) i ona posle. Kad gledate ovu bližu prošlost, mislim da je na mestu reći da je čitav ovaj prostor, opet sa izuzetkom Slovenije, zapravo u jednom stanju nazadovanja, u ekonomskom smislu, pa i u svakom drugom smislu. Može se raspravljati o političkim stvarima, na to ću se posle vratiti. Posebno se može reći da je to slučaj sa Srbijom, koja je u ovom društvu svakako dominantan faktor kao najveća država. Jer, ustvari, privredno, socijalno posmatramo, Srbija zapravo propada jedno 40 godina. To nije tako često uporedno posmatrano, nema previše primera u Evropi, tako nečeg. Zapravo najveći BDP (bruto društveni proizvod) po glavi, po veličini u Srbiji je bio 1979. godine. To je pre gotovo 40 godina, da ne govorim sada demografski i ostale karakteristike. To je jedan dosta ozbiljan problem. Ove druge zemlje nisu prošle mnogo bolje. Može se raspravljati o Crnoj Gori, koja je od samostalnosti do danas nešto bolje prošla, bez obzira na ovu krizu, u Crnoj Gori su plate veće nego u Srbiji, što ne verujem da je tako često bilo u istoriji. Slično je ustvari, i u Bosni i Hercegovini. Imate situaciju koja nije tako česta, propadanja jednog ekonomskog, političkog, socijalnog prostora. To jeste počelo pre raspada Jugoslavije, osamdesete godine su bile, to je zasebna tema, izuzetno zanimljive i rđave za zemlju. Kad gledate unazad još više, onda vidite, o tome sam pisao, da je reč o zemlji koja jeste bila država u tom smislu da je garantovala bezbednost u nekom smislu, građanima. Ali, ni u jednom trenutku nemate podatke, uviđaj u to, uvid, uverenje da je postojalo shvatanje da je to pravična zajednička država, ne kažem

samo u etničkom i nacionalnom smislu, nego i u individualnom smislu. A, generalno, možete da kažete da država ne može da postoji, prostor države ne postoji ako nema bezbednosti, bez obzira na to da li je banda na vlasti ili ne, ona mora da garantuje neku elementarnu bezbednost, jer inače države nema.

Mislim da država ne može da opstane ukoliko nema nekog temeljnog osećanja pravičnosti. Kad gledate ekonomsku istoriju Jugoslavije od 1918, vidite da, nezavisno od toga koliko je to tačno ili nije tačno, postoji stalno uverenje, manje-više kod svih, što pojedinačno što u zajednicama, da oni doprinose više nego što im država daje. Imate, prosto veoma raširenu ideju, što je Rudolf Bićanić najbolje prikazao, koliko je to tačno, to je druga tema, da je ustvari, poreski sistem nepravičan. To je samo po sebi jako zanimljivo, ali nemam vremena i za to.

Kad gledate rasprave u Jugoslaviji, doduše u prvoj Jugoslaviji, one su bile u u nekom drugom kontekstu, ali kad to gledate u drugoj Jugoslaviji vi vidite da se non-stop vodi rasprava, prvo kroz investicioni fond, koji je bio centralni, pa je rasturen, pa onda kroz ustavne promene, kako da se sprovede fiskalna devolucija, koja je u krajnjoj istanci sa 1974, i provedena. Imate zemlju koja u suštini, nema pravo, nema mogućnosti da oporezuje sopstvene građane, a to je vrlo teško održati. Pri tom, naravno, ključna je rasprava o pravičnosti tog sistema, kojeg čak i nema. Kad uđete u 1980. godinu, jedna od dominantnijih rasprava je bila o tom fondu za nerazvijene, koji je ostao jedan od tih saveznih fondova, mada nije bio deo budžeta nego je bio nezavisan fond, ali su se tu malo prelivala sredstva, slično kao sada u Evropskoj uniji, imate te transfere. I pre raspada zemlje taj fond je nestao. To je bio stalni problem – ko plaća više, ko dobija više, mada ozbiljna ekonomska analiza, o teoriji i da ne govorim, ne bi nužno tvrdila da, ako Slovenci daju pare Kosovu da je konačna dobrobit od tih para zaista na Kosovu, a nije u Sloveniji, ali to je ozbiljnija tema.

Činjenica je da smo imali zemlju u kojoj pravičan sistem, osnovni sistem, da tako kažem, oporezivanja, plaćanja obaveza državi nikad nije uspostavljen tako da bi to bilo prihvaćeno. To je, po mom mišljenju, konstantni izvor sporova o legitimnostima

i konstantni izvor nestabilnosti. Država Jugoslavija je bila tradicionalno nestabilna. To tako sada ne izgleda, ali kad se setite kako je to izgledalo, to je bilo tako. Imamo jedno vreme posle rata do negde početka šezdesetih godina, velikim delom i zbog transfera iz inostranstva, gde je bio jedan ozbiljan privredni oporavak, posleratni. Svi ostali periodi privrednog i društvenog života nisu naročito ubedljivi, da tako kažem. A već osamdesetih godina imamo deset godina očigledne nesposobnosti, jer, ustvari, privredni problem nije bio takav da nije mogao da se reši, daleko od toga. Bili su strani dugovi, ali ti strani dugovi nisu bili veliki u odnosu na ono što se imalo. Ali, je bila potpuna blokada, nesposobnost da se pitanje pravičnog uspostavljanja odnosa reši. I sada, to je moja glavna teza u toj stvari, tada sam bio mišljenja pa i sada moram da budem tog mišljenja, da o prošlosti mi ne možemo bog zna šta, sem onoga što znamo.

Da li je Jugoslavija mogla da se demokratizuje, to je bilo ključno pitanje osamdesetih godina. Da li je Jugoslavija mogla da se demokratizuje, ako je izabran put kojim se nije moglo ići, da li se moglo naći rešenje kroz ustavne promene za koje nije bilo saglasnosti, iz ovih razloga o kojima vam govorim, jer se nije verlovalo da se se može naći pravično rešenje. I onda je ta stvar propala. Ali, zemlja se mogla demokratizovati, to nije isto kao u Evropskoj uniji. U Evropskoj uniji je veliko pitanje da li EU može da se demokratizuje, nije mi jasno kako bi to bilo izvedeno. U Jugoslaviji je to, od sredine osamdesetih godina bilo moguće, bilo bi i međunarodne podrške, kad se čovek priseti toga kako je stanje bilo, s obzirom da je Sovjetski Savez još uvek postojao.

Po mom mišljenju, ključno pitanje gde je pobrkano to, što je Budimir Lončar vrlo dobro rekao, šta je individualno, a šta je kolektivno. I krenulo se u potragu za takozvanom etničkom pravdom, koja je, po prirodi stvari teritorijalna, a ne za građanskom pravdom koja bi bila demokratska. Onog trenutka kad su rekli da mi ovu teritoriju etnički pravedno raspodelimo, bilo je jasno kako to može da izgleda. Tako je to, po mom mišljenju, kad gledate prošlost.

Što se tiče budućnosti, o kojoj mi više znamo, nedavno sam imao predavanja u Makedoniji, tamo je nova vlast, i na jednom prilično velikom skupu rekao sam da bi

Makedonija mogla za 30 godina da ostvari prosečan dohodak po glavi stanovnika sličan proseku Evropske unije, možda bi za deset odsto bila razlika. U sali su mi se ljudi smejali, jer su mislili da hoću da kažem nešto u smislu “ne lipši magarče do zelene trave”. Ali, 30 godina je jako izazovno, jako podsticajno. Ako ste vi i star i mlad, 30 godina je nešto u šta ima smisla uložiti da postanete prosečna evropska zemlja, u smislu BDP po glavi stanovnika. To je isto slučaj sa Srbijom. U nekom normalnom kontekstu ova bi zemlja mogla, za Hrvatsku pogotovo ona je već bliže, možda ne za 30 nego, recimo, 20, ili 25. Vi biste mogli, to je nešto što je ostvarivo.

Koji su uslovi za to? Kao što sam rekao, opet da kažem, šta se vidi iz najnovijih podataka. Ako gledate šta se dogodilo na ovom prostoru u poslednjih sedam-osam godina, videćete da, ustvari, kad je reč o svim ovim zemljama, uključujući i Hrvatsku i Sloveniju, ono što je održalo koliko-toliko privrednu aktivnost, pa prema tome i sav život druge vrste, ovde jeste zapravo pristup koji je slobodan, bescarinski, jedinstven na tržištu Evropske unije. U Srbiji je izvoz u poslednjih šest-sedam godina porastao nešto više od 80 posto, uglavnom je to porast izvoza u Evropsku uniju, dok je izvoz u regionu stagnirao u odnosu na 2008. godinu. Kad je reč o Rusiji, tu je gde je i bio. Slično je sa Makedonijom, slično je sa Hrvatskom, posebno zbog toga što Hrvatska i zavisi od turizma. Slično je čak i sa Slovenijom. To je taj, da tako kažem, kontekst koji na neki način omogućava da kažete da postoje neke pretpostavke koje nisu možda postojale u slučaju bivše Jugoslavije. Sad, u konstelaciji kakva jeste za oko tridesetak godina čitav ovaj prostor iz jednog stanja prilično duboke zaostalosti može da se evropeizuje, da postane prosečna evropska regija.

SRĐAN SUŠNICA

Naši glavni ekonomski problemi su, ustvari, istorijski, kulturni i politički, na šta me navelo ovo vaše vrlo zanimljivo istraživanje. Brojke koje ste izneli o toj depresiji, nivou raspoloženja, valjalo bi sučeliti sa podacima iz teksta našeg sledećeg izvestioca ovde, profesora Velikonje: da se 2011. godine lošije živi nego 1991. godine smatra 68 odsto državljana države Srbije, 59 odsto državljana Bosne i Hercegovine, 43 odsto, Hrvatske i 38,6 odsto, u Sloveniji. Imamo tu jednu reminiscenciju onoga života, sjećanja na onaj život koji se može obuhvatiti terminom jugonostalgičnosti, koji, s jedne strane, govori o toj privrženosti ljudi ideji socijalnog lakog života, ideji zaštićenosti unutar neke neposredne zajednice, uprkos tome što ovi ekonomski pokazatelji dovode do zaključka ekonomske zaostalosti, ili nedovoljne razvijenosti i kašnjenja u moderizaciji.

Profesore Velikonja, vi u vašem delu sučeljavate sećanja i način na koji se Jugoslavije sećaju, građani postjugoslovenskih zemalja koje je vrlo interesantno sada čuti i sagledati u svetlu ovoga što je gospodin Gligorov govorio.

MITJA VELIKONJA

YU-retrovizor treba okrenuti napred

Hvala za reč. Govoriću malo iz druge perspektive. Govoriću o sećanjima, pamćenju koje ne može kvantitativno tako lako da se ustanovi, jer govorimo o osećanjima i to se ne može uspoređivati sa hard facts. Vrlo je zanimljivo pogledati kako se, recimo, nostalgija, ili kolektivno pamćenje, o čemu ću danas govoriti, razvija u različitim delovima eks Jugoslavije, posle 26 godina od njenog raspada. Prvo bih se zahvalio Sonji Biserko kao organizatorci i Latinki Perović kao vođi ovog našeg projekta, meni je izuzetna čast da delim ovaj stol, ali i stranice te sjajne knjige, vidim je kao neki projekat koji će se nastaviti i u budućnosti, mislim da je to prvi stepen te naše zajedničke avanture. Veoma sam zadovoljan da sam bio u grupi sa istoričarima, povjesničarima, jedini sam horizontalac za razliku od većine koji ste vertikalci, više me zanima sinhronija, kako se u nekom horizontalnom smislu stvari dešavaju nego kako se istorijski na neki način preobražavaju. Treba obe perspektive svo vreme da imamo u glavi. Govoriću na srpskohrvatskom jeziku i unapred se izvinjavam za sve gramatičke greške.

Ja sam za taj zbornik i u tu grupu sam pozvan da istražim načine sećanja na Jugoslaviju, što je jedan sažetak mojih istraživanja koje vodim više od 20 godina na tu temu, tako da sam pokušao napraviti nešto što je skoro nemoguće. Generalizirati, pogledati šta je zajedničko u načinima kako se danas jugoslovenske i postjugoslovenske generacije sećaju, kako konstruišu memoriju na nekadašnju zajedničku zemlju.

Prvo, da stavim neki okvir tom mom razmišljanju. A, to su neke specifičnosti Jugoslavije, neki istorijski faktori, sada ću malo da idem na susedno područje, koji po mom mišljenju utiču na memorizaciju, na načine pamćenja. Izdvojio sam pet-šest tih specifičnosti koje na neki način utiču na to kako sadašnja generacija gleda na Jugoslaviju. Prvo, sve tri Jugoslavije nastale su kao posledice ratova, znači, uvek je bio neki jak, dramatičan početak, uvek neki žrtveni mit, uvek, što bi rekao, Rene Žirar, utemeljen uoči nasilja, početak krvav, koji se onda reproducira u svim ideološkim konstrukcijama u tim zemljama.

Drugo, unutrašnje i spoljne promene bile su munjevite i duboke. Reći ću vam primer iz moje porodice, moje familije, pet generacija skoro se nismo makli s mesta, pet generacija živele su u pet različitim političkih sistema, i pet različitim država: Austrija, Austro-Ugarska, fašistička Italija, SFRJ i onda Slovenija. Znači, u okolnostima stalnih promena i sećanja na prethodno se stalno menja, znači nema nekih kontinuiteta.

Treća specifičnost, jugoslovenska specifičnost je, da su te Jugoslavije uvek bile negde između, da kažem, na nekom posebnom položaju, između istoka i zapada, severa i juga, između jednog i drugog društvenog poretka, između različitih geostrateških determinanti, sa jedne strane, a sa druge strane, to je bilo više puta naglašeno danas, i nekog idependentizma, neka jugoslovenska ideja, a onda i prakse koja je bila autohtona i, na neki način, ponosna na to. Sve te tri Jugoslavije su razvile neke svoje ideologije posebnosti, znači da smo imali nešto posebno. Tanja Cimerman je lepo govorila o novom kontinentu, o trećem putu koje su gajile ideologije sve tri Jugoslavije. Četvrta stvar, Jugoslavije su uvek bile rezultat istovremenog delovanja unutrašnjih i spoljnih faktora, počev od same ideje jugoslovenstva koja je prethodila Jugoslaviji, pa u narednih sedamdeset, osamdeset godina u sve tri Jugoslavije i potom, nastavljaju da deluju i posle toga na neke druge načine. A sa druge strane, imamo taj međunarodno-politički kontekst. O prvoj Jugoslaviji ne možemo razmišljati van versajskog sistema, druga Jugoslavija mimo hladnoratnog sistema, a treća Jugoslavija u nekoj specifičnoj tranziciji, postsocijalističkoj, to je bilo povezano i sa te strane. Peta stvar je da Jugoslavija predstavlja neku svestranu heterogenost: ekonomsku, socijalnu, kulturnu... i uvek je postojao unutar Jugoslavije “neko drugi”.

U toku suživota, u toku nekog mira, to se razumevalo kao neka druga komplementarnost koja inspirira, znači “od Vardara pa do Triglava” svi smo braća, jedan drugome smo komplementarni, a u periodu konflikata kao neka nepremostiva suprotnost, iskonsko neprijateljstvo, znači, oduvek smo se mrzeli, a ne da smo bili drugari. I šesto, razdoblje Jugoslavije se poklapalo s razdobljem modernizacije društva unutar njenih granica. Ako pogledamo situaciju na početku XX stoleća, agrarne predindustrijske zemlje i društva,

onda preko industrijskog društva do, na kraju, postindustrijske, postmoderna društva. Znači, dolazilo je do, o tome piše Darko Suvin u svojim tekstovima, u zadnjoj svojoj knjizi, neke radikalne emancipacije različitih ponajviše ugnjetavanih grupa unutar njenih granica. A, to je jedna stvar koja je danas već par puta rečena i na kraju ću sa time i završiti.

Kad je reč o emancipaciji različitih grupa, ja tu vidim četiri grupe koje su se za vreme Jugoslavije stvarno na neki način oslobodile, do neke mere. To su: narodi kao takvi, klase, žene i manjine, raznorazne manjine. Znači, da su ostvarile te svoje ciljeve kao blok, kao neka konkretna autopatija.

Otvorio bih samo na kratko, u par linija još jednu bitnu terminološku razliku. Ja recimo uočavam razliku između pojmova nekadašnja Jugoslavija, eks Jugoslavija i pojma post Jugoslavija. Mislim da treba dalje razmišljati u tom smislu i pogledati te razlike koje su se dešavale tokom devedesetih i od 2000. godine, pa nadalje. Ako pogledamo prvo “eks Jugoslaviju”, taj termin predstavlja te gnevne pokušaje prekidanja bilo kakvih veza sa nekadašnjom državom. Jugoslavija je negativna opsesija nacionalista, kao što je socijalizam negativna opsesija neoliberala. Umesto da bi se govorilo o Jugoslaviji, ako se već govorilo o tom vremenu, upotrebljavali su se neki diskurzivni afinizri tipa, pre osamostaljenja, u prethodnom periodu, kao da Jugoslavije uopšte nije bilo. To je situacija tretiranja kad je preovladavao taj termin eks Jugoslavija, nekadašnja Jugoslavija.

Pojam post Jugoslavija pojavljuje se prvo sasvim tiho, a onda sve glasnije, mislim 2000, kad je postalo jasno da je većina tih nerealnih tranzicionih očekivanja i obećanja izneverena. Kad se nije dostiglo ono što se obećavalo tako jako, krajem osamdesetih i početkom devedesetih – imaćemo zlatne kašike i slične stvari. Znači, da njena prošlost i nasleđe još utiču na zbivanja u njima, postoji ta jugosfera, da parafraziram, kao nastavak Jugoslavije nekim drugim sredstvima. Vraća se kroz mala vrata, ali normalno ne pod istim imenom, samo da nije Jugoslavija. Onda se primenjuju neki neutralni geografski pojmovi, na primer, muzički program MTV Adria. Pre par godina sam kupio autokartu u Crnoj Gori gde piše “Zapadni Balkan”, a to su bile Makedonija, Crna Gora, Srbija,

Bosna i Hercegovina, Slovenija i Hrvatska. Mislim taj “Zapadni Balkan” je imao ime pre toga, ali ne, to treba izbeći na sve načine. Isto u diplomatskom novom govoru. Iks faktor Adria, šou za talente, onda imate vaterpolo i basket ligu koje se nazivaju jadranskom, ili “bivši domaći” kao oznaka za muziku... Znači, Jugoslavija tu izgleda kao neka sudbina od koje je vrlo teško pobeći.

Glavna tema o čemu bih danas govorio su politike sećanja na nekadašnju Jugoslaviju. Ima tu puno raznih nivoa, kako razumeti sećanja. Mene najviše zanima ta interplej između zvaničnih institucionalnih sećanja i nezvaničnih spontanih sećanja. Na neki način tvrda sećanja, s jedne strane, koja su zapisana, štampana, isklesana, monumentalizirana itd, ono što se svi mi moramo sećati oko prošlosti. Sećanje je ovde kao jedan od ideoloških aparata države, a, sa druge strane, imamo meka sećanja grupe i pojedinaca koja ostaju nekanonizovana, nezabeležena, skrivena, introvertna...

Govorimo o ta dva nivoa sećanja na prošlost. U mojoj studiji sam nabrojao i devet različitih načina sećanja na Jugoslaviju, nekih specifična sećanja na to prošlo vreme koje ću ovde, pa i u samom tekstu, pomenuti samo kao neke generalne linije. Sve je vrlo generalizovano. Ima puno tih detalja koje nisam mogao uključiti, inače bi to bio tekst predug, tako da kažem da su to samo neke “šume”, a ne i pojedina “drveća” unutar njih.

Prvi takav specifični način sećanja na Jugoslaviju su neki glasni diskontinuiteti iz sećanja. Baš zbog tih dramatičkih političkih, vojnih i društvenih zbivanja su se lomila pravolinijska i longitudinalna sećanja. Na prostorima eks Jugoslavije nema, kao u nekim drugim zemljama poput Francuske, Italije ili Velike Britanije, longitudinalnih kulturnih sećanja, jer su se stalno, posle svakih desetak godina pravili radikalni rezovi, neke nove periodizacije, umesto nekog istorijskog totaliteta. Prije Jugoslavije, prijašnje kulture nacionalnog sećanja se se na neki način slile na jedinstvenu kulturu svejugoslovenskog, ali ipak nacionalnog, sa druge strane, znači kombinacija jednog i drugog sećanja, da bi se na kraju osamdesetih, opet to dejugosloveniziralo, znači, svako je išao na svoju stranu. Jedan od simptoma toga je uništavanje spomenika, zaboravljanje praznika, menjanje imena ulica, to što je Srđan Sušnica sjajno opisao u svojim tekstovima,

itd. Drugo je paralelno sećanje, znači da se sećamo istih stvari, ali da se sećamo zajedno u razdvojenosti. Znači, dolazi do paralelnih kompozicija sećanja, ako pogledamo ta najdramatičnija događanja pre 70 godina, znači pitanje Drugog svetskog rata, kada se paralelizira i nivelezira sjećanje u smislu, malo je bilo ovako, malo je bilo onako... Izjednačava se antifašistička strana i na taj način relativiziraju se istorijske činjenice i to predstavlja, po mom mišljenju, prvi korak ka revizionizmu.

Treća stvar, vrlo specifična, su borbe sećanja. Događaju se antagonizacije u smislu, ko se ispravno seća. I ta suprotstavljanja mogu biti vrlo različita, kao što sam prije spomenuo, od nekih intimnih, pijetetskih, osobnih, do, sa druge strane javnih, glasnih itd. Ako pogledamo samo te hegemonističke diskurse svake Jugoslavije, svaka prethodna Jugoslavija, ili svaka prethodna zemlja bila je tamnica naroda, normalno, najpre i najviše našeg naroda. Ne sećam se bilo koje pozitivne reči bilo kog političara druge Jugoslavije, recimo, o prvoj, ili bilo kog aktuelnog političara o jednoj ispred toga. Takve su i memorijske rekonstrukcije o različitim ideološkim aparatima. Recimo, školski udžbenici, imate sjajne studije na tu temu, baš citiram Dubravku Stojanović koja govori o “tihoj vatri udžbenika istorije kao izvor konflikata”. S druge strane, imamo kontra sećanja ljudi, koji u svemu tome uvek pokazuju neku drugu sliku. Srđan Bogosavljević je prije ispostavio nekoliko podataka iz istraživanja javnog mnjenja, recimo od 2010. godine, kad je skoro 83 odsto anketiranih u Srbiji reklo “bolje smo živeli u pređašnjoj Jugoslaviji”, slično je bilo i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, veoma visoki procenti. Slično je na neki način i u Sloveniji, o tome kazuju ankete javnog mnjenja. Hoću da kažem da ima velika razlika u odnosu na zvanično sećanje, na, kao što se kaže, jugoslovensku strahovladu. Tu su dve različite stvari.

Četvrta ta specifika je dijalektika sećanja i zaborava. Svaka politika sećanja je istovremeno i politika zaborava. Tako da imate taj neposredni uticaj tu silnu dinamiku promena na području nekadašnje Jugoslavije koja se očituje i u ubrzanoj dijalektici sećanja i amneziji. Kako se treba nekoga setiti ili ne setiti, zaboraviti, kao neki efekat klatna. U vreme Jugoslavije, zvanično se zaboravlja na sve prejugoslovenske, antijugoslovenske,

nejugoslovenske tradicije, kako bi se nakon njenog raspada zvanično zaboravilo na sve što je bilo prije jugoslovensko. Znači, neka vrsta prisilne amnezija se vraća kao bumerang. Taj revanšizam potlačenih nacionalnih kultura sjećanja tokom trajanja Jugoslavije, bio je očigledan za vreme njenog raspada, znači vraćaju se ta tabuizirana traumatska sećanja na Jasenovac i Blajburg, na Stjepana Radića i kralja Aleksandra, na Stepinca... Sve se to vraća mnogo jače u to vrijeme.

Peta specifična memorizacije Jugoslavije je upotrebljivost sećanja, pragmatizam u sećanju, znači, događa se instrumentaliziranje sećanja u smislu neke sistematske upotrebe zarad sticanja tačno određenih ciljeva. Ti ciljevi su raznorazni, prošlost se, kao što znamo, dobro prodaje u politici, pop kulturi, oglašavanju, konzumerizmu, dizajnu, uvek možeš napraviti neki ekstra profit iz toga. To je samo korak do ekonomske nostalgije.

Šesta tačka odnosi se na to da imate jednu zvaničnu istoriju i imate više sećanja. Znači, imate jednu oficijelnu priču o tome kako je bilo u prošlosti, a sa druge strane imate individualna, kolektivna i kulturna sećanja koja kažu “e, nije to baš tako bilo”. Znači, udarac nazad. Tako da je zanimljivo paralelno proučivati postavke u glavnim istorijskim muzejima u postjugoslovenskim prestonicama, ili u udžbenicima, ili u popularnoj nauci, znači u svim ideološkim aparatima države, dok su na drugoj strani višesmerna sećanja ljudi, koji se individualno ili kolektivno, ili u nekom kulturnom smislu sećaju drukčije nego što se to sećaju na zvaničnom nivou. Pravio sam jednu studiju o postjugoslovenskoj muzici u Sloveniji koja je vrlo različita od oficijelnih diskursa. U oficijelnim diskursima, ili je Jugoslavija odsečena ili je na razne načine demonizirana, a to što je vrlo interesantno u muzici, raznoraznoj muzici od alternativne do slovenačkog turbo folka, od njumetala do kantautora, sve slike Jugoslavije su vrlo pozitivne, od socijalizma Jugoslavije i antifašizma do nekih drugih pojmova...

Na kraju ću završiti sa pet stvari koje se najviše ispostavljaju u tim sećanjima kao nešto pozitivno. S jedne strane, imate demonizaciju Jugoslaviju, a sa druge strane, imate samo pozitivne riječi, od popa do alternative. Na alternativni bi se to moglo očekivati, ali

u popu baš ne. To je vrlo interesantno. Ta kontradikcija me je vrlo interesovala i nađem je u nekim drugim situacijama. Recimo, u političkim grafitima oko Jugoslavije.

Sedma tačka odnosi se na najkraću definiciju: nostalgija – to je uspomena minus bol. Jugonostalgija se pojavljuje upravo zbog tog etnonacionalističkog i sa, druge strane, neoliberalnog osuđivanja prošlosti. Nostalgija je reflektivna, a, sa druge strane, nereflektivna, ne bih sada gotvorio o tome. Ono što je važno, da je to neki otpor, aktivan ili pasivan, prvo nekoj sistematskoj demonizaciji prošlosti, u smislu “ej, ostavite mi moju prošlost, nije to baš tako kao što vi govorite”, naročito kad govore oni koji su bili u tom vremenu na nekim pozicijama. A sa druge strane, što je značajnije, nostalgija uvek govori više o sadašnjosti nego o prošlosti. Više je kritika sadašnjosti nego glorifikacija prošlosti. Znači, govori o nekim novim tragedijama, novim nepravdama i novoj eksploataciji. Nostalgiju za jugoslovenskom prošlošću nađemo na raznoranim područnjima, od politike, medija, oglašavanja do svakodnevnog života. Mislim da je nostalgija kao takva, simptom koja ukazuje na dve stvari. Prvo da Jugoslavija nije bila neka skupina konstitutivnih nacionalnih kultura, nego da je stvorila i neki nadnacionalni zajednički kulturni sloj svih Jugoslovena. I to je na neki način razlog što ovde Jugoslavija živi dalje, možda ne kao politička tvorevina, možda ne kao politička ideja, možda možemo da otvorimo diskusiju i na tu temu, nego kao neki zajednički kulturni prostor koji je bio zbir od samo nekih izolovanih nacionalnih kultura. Evo, baš sada istočnoevropski pank bend, imaju svoju 40-godišnjicu nastupanja, oni su bili toliko slovenački bend koliko su bili i jugoslovenski. Meni su prijatelji, kolege govorili iz drugih republika, van Slovenije da su se učili slovenački ne zbog toga što su morali u školi nego da bi razumeli slovenački pank. I to je na neki način i ostalo. I da su “Mladinu” čitali, što je simptom da se stvorio nadnacionalni kulturni prostor... Jugoslovenstvo je u smislu nekog specifičnog kulturnog sinkretizma i društvenog kosmopolitizma prethodilo Jugoslaviji, postojalo u različitim oblicima za vreme svih tih Jugoslavija i da je na neki način nadživilo njen kraj 1991, ili 2006, znači prije između i posle. I nostalgija se referira baš na to. Da se uvek prevaziđu te nacionalne granice.

Osma tačka je katarzično sećanje. Katarza uvek dolazi posle neke samorefleksije, samokritike. Ako pogledamo u dominantnim diskursima uvek smo žrtve mi, a ne oni. Uvek nas drugi ugnjetavaju. Sećanje na istorijske tragedije za koje su odgovorni pripadnici sopstvene grupe nad drugima jedino ako to priznamo da smo i mi pravili greške, može pridoneti tome da se takve stvari ne bi više dešavale. Ja bih tu stavio Brantovo klečanje pred spomenikom jevrejskim pobunjenicima iz varšavskog geta, 1970. godine. Na našem tlu se verovatno još neko vreme neće desiti da bi se slični zreli gestovi pojavili. A, ako ih ima, često su simbolički, zavodljivi, čak ih izgovaraju nekadašnji huškači.

I poslednja specifična je, sada dolazim do kraja, angažovanje sećanja. Zvaninčno sećanje je u rukama vladajuće grupe koja homogenizirala prošlost, dok je nezvaninčno sećanje pluralizirana. Prvo, totalizira, drugo diverzificira ili partikulizira. Prvo gradi jedinstvo pogleda unazad, tako je bilo da imamo samo jednu priču, jednu istinu, kao što kaže ona pesma iz 1991. A, drugo ga ruši. Prvo naređuje i zabranjuje, znači ideološki aparat kao i svaki drugi. Drugo se tome opire. To je ono nezvaninčno heretičko sećanje, kao “Jugoslavija nije baš tako loša, imala je mnoge pozitivne stvari”.

Sada ću završiti baš time što mislim, posle svih tih istraživanja, koje su te stvari koje, na neki način, izlaze iz toga. Baš to heretičko sećanje može da posluži kao temelj nekog otpora postojećem. Ono je, što kaže antropolog Džejms Skot, “oružje nemoćnih”, da se odupru istorijskom revizionizmu, konformizmu, oportunističkom, amneziji i, što je najvažnije, krivicama i nepravdama onoga što se sada dešava. Znači, da zaključim tu priču, istraživanja kolektivnog kulturnog sećanja se još, po mom mišljenju, premalo bave njegovim društvenim utemeljenjem, ideološkim potencijalima i političkim posledicama. I dalje se sećanje razume kako je tada bilo, što nije baš najobjektivnije. Mislim, i to je moja pozicija, toga se držim u mojim istraživanjima, da bi te mnemonijske rekonstrukcije, rekonstrukcije pamćenja, trebalo istraživati u prvom redu s aspekta društvenih sukoba, klasnih borbi u najširem smislu reči. Dakle, ne samo klase u marksističkom smislu, nego klasnih borbi između ugnjetavanih i ugnjetavača. Trebalo bi se zapitati ne samo što, koga i čega se sećamo, već prvenstveno kakve efekte ima to sećanje na bolju

sadašnjost i na bolju budućnost. Zašto se sećamo? Da stvari konzerviramo, ili da se nešto naučimo za budućnost. Drugačije rečeno, da okrenem, da li je sećanje reprodukcija postojećeg, ili treba da nudi neke alternative, neke druge vizije. Sada ću se nadovezati na jednog sjajnog autora, koga svi dobro znate i čitate, Todora Kulića, koji puno govori u svojim knjigama o aktivnom i kritičkom sjećanju. Evo, baš to je ono što umesto jednostavnog reflektiranja na prošlost, ili čak njenog nereflektiranog recikliranja, sećanje shvaća i upotrebljava kao sredstvo emancipacije, preobražaja na bolje. U tom smislu, postjugoslovensko sećanje ima čega emancipatorski da se seća. Našao sam tu pet stvari koje se na raznorazne načine očitavaju u toj kulturnoj produkciji koju istražujem. A to su: antifašizam, modernizacija, multikulturalizam, emancipacija tih grupa koje sam prije spomenuo, i politička alternativa. Antifašizam protiv etnonacionalizma koji se raširio u svim zemljama nekadašnje Jugoslavije. Modernizacija koja je važan faktor u tom delu sveta. Da nije Jugoslavije u takvom obliku kakva je bila i sa mnogo bolnim epizodama, o tome isto tako treba voditi računa, ne bi došli do te situacije u kojoj smo sada. Znači, iz nekih agrarnih društva došli smo do postindustrijskih društva. Multikulturalizam je opet sasvim nešto oprečno od nacionalističkih kultura u koje smo sada svi ubačeni, od kraja osamdesetih i nadalje. Emancipacija, opet tri grupe koje su u predmodernim društvima, agrarnim društvima, ako pogledamo samo sa socijalnog stajališta, a ne sa šireg. A to su seljaci i omladina. U patrijarhalnom društvu su svi oni bili deprimirani. A, i političke alternative, znači nekog posebnog političkog sistema, sistema, normalno da budem pri tome oprezan, u svoj svojoj kompleksnosti i sa obaveznom kritikom tih zabluda i pogrešaka.

U tom smislu, sećanje na Jugoslaviju je na neki način i subverzivno političko delovanje koje proizvodi neke političke posledice. Mislim da treba, baš naprotiv, ne da se depolitizira, sentimentizira, da kičfikacira jugoslovensko iskustvo, kao što se dešava u popularnoj kulturi, potrošačkoj kulturi, nego da se ispostavi baš ono što je Jugoslavija politički značila. I, ne samo politički nego uopšte, nego u nekom progresivnom smislu.

Znači da se, sećanjem na Jugoslaviju ruši taj monolit zvaničnog antijugoslovenskog sećanja i da se vraća u igru ono što evo, u potrošačkom društvu, gde nema utopije da se vraća u igru politička imaginacija, razmišljanje o utopijama, bilo o velikim ili nekim konkretnim utopijama. Znači, neke alternative na igralištu novog svetskog poretka. Smatram da se Jugoslavije treba sećati, eto, to je zaključak, samo utoliko, ukoliko je bilo u njoj pobune, emancipacije, alternative, ukoliko je bilo u njoj napora za dostizanje pravednije budućnosti. Ju-retrovizore treba okrenuti napred, znači uspomene na Jugoslaviju shvatiti kao nešto progresivno, a ne nešto regresivno....

NENAD MAKULJEVIĆ

Potiskivanje elementa Jugoslovenstva

Dame i gospodo, kolegice i kolege, prvo bih želeo da se zahvalim na pozivu da učestvujem na ovom projektu: zahvaljujem se organizatorima profesorki Latinki Perović i Sonji Biserko na celokupnoj podršci i na zaista velikom jedinstvenom poduhvatu i posebno na uključivanju istoričara umetnosti u nove istorijsko dominantne teme.

Naime, pitanje kojim sam se ja bavio u ovom zborniku je pitanje jugoslovenske kulture. S jedne strane, pretpostavljam da svako od nas, ili šire kad se priča, pretpostavljam da svi znaju, nešto slušaju, percipiraju, razumeju i shvataju; međutim, ako se postavi, s druge strane, pitanje gde ja o tome mogu da pročitam kritički i ozbiljno da sagledam tako nešto, možemo da primetimo fenomen da imamo ogromnu krizu, da imamo – nešto je vrlo poznato i znaju se razne stvari, ali da imamo jednu ogromnu “rupu” ako dođemo do pitanja historiografije. Sa time sam se suočio pre nekoliko godina kad sam pisao pregled o istoriji umetnosti na ovom tlu, kad mi je kolega priređivač iz Engleske (knjiga je izašla u aprilu ove godine), postavio niz pitanja. Postavio je pitanje, kako je istorija umetnosti Jugoslavije uticala na srpsku istoriju umetnosti. Na ta pitanja uopšte odgovora nije bilo. Jer, nije bilo nikakvih knjiga, nikakve komparacija i to je, s jedne strane, otvorilo pitanje za istraživanja i pitanja kojima sam se uostalom bavio i u ovom zborniku. A, s druge strane, ako bi se krenulo hronološki, imamo još jedan vrlo zanimljiv fenomen. O kulturi se razgovara i misli na različite načine, ali kultura ili umetnost u nekom kontekstu novijih studija i te kako jesu povezani, u većoj ili manjoj meri sa društveno-političkim zbivanjima: to jedno bez drugog ne ide. A, kultura je od posebne važnosti u svim teorijama koje govore o izgradnji nacije. Bez kulture, u osnovi vi nemate nacionalno-državnih projekata. I ako gledamo izgradnju Jugoslavije vi možete da vidite da se Jugoslavija gradila postepeno od sredine XIX veka kao ono što se zove kulturna istorija, polako korak po korak postaje taj proces. Postoje i drugi procesi. U ovom trenutku niti imam vremena niti želim da govorim o tim detaljima.

Ono što je najzanimljivije za istoriju umetnosti je da se prva istorija umetnosti kod svih jugoslovenskih naroda u stvari zvala “Slovník umetnika jugoslovenskih”, koji je izdao hrvatski istoričar Ivan Kukuljević Sakcinski. Tu imamo vrlo zanimljivu situaciju da je prva istorija jedan ogroman poduhvat koji je zaista pravljen kao jugoslovenski i bojim se da bi ga danas teško imali da je Sakcinski iz Zagreba kontaktirao i pronalazio partnere u drugim zemljama da mu dostavljaju podatke o umetnicima. Zato je on, u tom trenutku uzeo jugoslovenske narode koji su bili u austro-ugarskoj državi, bili su uključeni i oni u Bugarskoj, pa je napravljeno jedno višetomno delo neverovatne važnosti i značaja, jer je to prvo delo koje je posvećeno istoriji umetnosti i nekakvom pregledu jugoslovenskog karaktera. S druge strane, imate procese da je to neki temelj koji se kasnije zaboravljao, iako od tog vremena polako imate sve više određenih umetnika, određene umetničke elite koja sebe definiše kao jugoslovenske i koji rade u tom smislu i koje učestvuju u različitim aktivnostima. Treba reći koji su to su ljudi, ako je Beograd u pitanju vrlo važan je Mihailo Valtrović, jedan od prvih direktora Narodnog muzeja, član učenog društva, ličnost koja je politički bila vrlo utemeljena, on je pravio krunidbene ceremonije za Aleksandra Obrenovića i kasnije za kralja Petra. Ima neko pismo gde Milićević piše: “Došao je Valtrović i naredio im da prave našto jugoslovensko.” Valtrović je bio apsolutni Jugosloven. Imate umetnike kao što je Nadežda Petrović koji su bili angažovani, koji su predani tome u svojoj aktivnosti i koji su organizovali jugoslovenske umetničke izložbe.

S druge strane, imate i u drugim sredinama ljude, u slovenačkoj sredini Ivana Grohara koji je bio vrlo aktivan, Ivana Meštrovića iz Hrvatske kod kojih, bukvalno u svim izvorima, imamo samo jugoslovensko, jugoslovensko... Imate izjavu Meštrovića, koji kaže da “nije važno da li sam ja Srbin, da li Hrvat, to je ilirelevantna stvar, važno je da mi stvaramo i da smo mi Jugosloveni”.

I to što bismo mogli da zovemo, ne ono što je nasleđe na jugoslovenskom tlu, nego kao jugoslovenski projekat u umetnosti koji se sada objašnjava teorijski, tematski, to su dva segmenta: jedan je, kako će ta umetnička dela da izgledaju, drugi je koji su to

tematski okviri. To se jednostavno razvija sa svim menama i svime onim što te države buduće donose. Uključuje veliki broj umetnika, uključuje činjenicu da postoje čitave kolekcije umetničke, Jugoslovenska akademija, Josip Štrosmajer poklanja i kupuje slike i pravi prvu jugoslovensku kolekciju. Pravi se jugoslovenska umetnička izložba 1904. u Beogradu, otkupljuju se dela svih učesnika, svesno se pravi, piše u novinama, Jugoslovenska galerija umetničkih dela. Imamo čitave te pokrete koji su vrlo jaki, i ustvari, ako gledate finansijski, šta je to značilo za razvoj umetničkog života vidite vrlo bitnu aktivnost bez koje ništa ne bi bilo kako je bilo. Vremenom se formira jasno taj prostor, ne sada u državnim granicama, prostor sa centrima u kojima se ljudi kreću iz jednog pravca u drugi, prestonica Jugoslavije privlači veliki broj umetnika.

Ako gledamo Beograd, ne kao srpsku prestonicu, nego jugoslovensku, niz vizuelnih simbola ne bi nastalo u ovom gradu da nije bilo jugoslovenske ideje, jugoslovenskog projekta i jugoslovenske države. Od Pobjednika na Kalemegdanu, od unutrašnje dekoracije Narodne skupštine, skulpture ispred Skupštine Tome Rosandića, spomenika Dositeju i da ne nabrajam. To je čitava skala arhitekata, skulptora, svih koji ovde prosto dolaze. Formira se u Jugoslaviji vremenom prvi Muzej savremene umetnosti, muzej koji se formira jasno kao jugoslovenski muzej; to je vrlo bitna stvar, nije srpski muzej, i nije ni koncipiran da bude takav, niti je trebalo da bude. Trebalo je da bude jugoslovenski muzej i unutra da bude prikazana umetnička scena jugoslovenska. Taj period se dalje razvija u svim pravcima.

Ja sam istoričar umetnosti, pa je možda moj fokus ka likovnom i vizuelnom, ali to se prati i u pozorištu, kasnije i na filmu film. Jednostavno, taj kulturni segment postaje veoma jak, veoma važan i on prosto traje. O tom trajanju ću nešto kasnije da govorim. On se ne prekida nikako raspadom Jugoslavije. I posle raspada Jugoslavije i dan danas ustvari, ono što je važno, vi imate umetnike koji odbijaju političku promenu. Kažu, rođeni smo, bili smo Jugosloveni, Jugosloveni smo i ja ne želim da mislim da sam srpski umetnik. Najpoznatija umetnica je Marina Abramović koja daje intervju i kaže: “Ja sam umetnica Jugoslavije, rođena u Beogradu, živim u Amsterdamu, Njujorku... ali ja

sam jugoslovenska umetnica”. Sve je veći broj ljudi koji ima tu vrstu samodeklarisanja u umetnosti. Vidimo da taj odnos umetničkog, kulturnog i života umetnosti i jugoslovenske ideje apsolutno nije poklopljen s činjenicom o postojanju ili nepostojanju države.

Normalno, postoje drugi procesi, nacionalni, nacionalistički, ali to je druga stvar. Meni se čini da je vrlo važno, kad danas o tome govorimo, da ako je na početku projekat jugoslovenske kulture i umetnosti bio projekat u koji su ljudi koji su to tako osećali sve-sno ušli, pripadali jednoj kulturnoj eliti, obrazovani na visokim školama, mi smo danas došli do jednog drugog fenomena da imamo i dalje takve ličnosti, ali da se zahvaljujući modernim medijima, internetu pre svega, nešto što je jugoslovensko u najširem smislu shvatanja kulture i dalje se distribuira i kreće se kroz celi prostor. Možda danas imamo više jugoslovenskog u Sloveniji, nego što smo imali u vreme zajedničke države. Danas nemate granice u muzičkim prenošenjima, prenošenjima filmova. Jednosavno, na jednom nivou popularne kulture jugoslovensko je izuzetno prisutno. Možda, to nije čudo, ljudi govore o tome da moderni mediji, od radija pa do interneta su i te kako uticali na širenje određenih ideja. Pre ste imali etničke karakteristike, i normalno susrete ili suživot, preplitanja različitih naroda, što je sasvim prirodno, jer svi narodi koji žive jedni pored drugih utiču jedni na druge. To nije samo jugoslovensko. A, sada imamo jedan ogroman fenomen. Sada ono što je ovde zanimljivo, da koliko god da imamo taj fenomen, mi to nemamo u istoriografiji. Isteriografija to apsolutno ne prati ni u jednom trenutku. Imamo neku vrstu popularnih knjiga o Jugoslaviji. Onda kažu – naše more, naše ovo ili ono. Ali, istoriografija nikada to nije doslovno ispratila. Otkad su počele da se piše nacionalne istoriografije, srpska istorija umetnosti, hrvatska istorija umetnosti, to ne postoji. Ako je umetničko delo značajno u nekoj drugoj sredini onda se napiše – ma ima delo tamo i tamo. Mada zahvaljujući nekim različitim projektima u kojima sam učestvovao sad se ispostavlja da postoji apsolutno neznanje u svim sredinama i u Beogradu, i u Zagrebu i u Ljubljani, na primer, o tome koja su uopšte umetnička dela tih umetnika koja su tamo preneti, kupljena, izložena... Imam primer čak za jednu sliku za koju sam mislio da je izgubljena, jedna od vrlo retkih, ali za srpsku umetnost vrlo

važna slika “Molitva” Riste Vukanovića, gde se pokazuje molitva paralelna hrišćanska, islamska, jevrejska, mislio sam da je ta slika izgubljena, a ona se nalazi u Modernoj galeriji u Zagrebu. To niko nikad nije napisao. Poslednji podatak o slici, tako se pojavljuje oko Prvog svetskog rata, a kasnije te slike, nema pa nema. Nikome nije palo na pamet da je recimo, u muzeju u Zagrebu. I mnogo toga da je u muzejima ovde u Beogradu ili u Ljubljani. Istorija umetnosti i muzeologija se ponašaju suprotno tome. Imamo jugoslovenski kulturni život, jugoslovenske umetničke izložbe, sastanke mladih... sve to postoji, a onda akademska sredina deluje još gore kad pogledate čime se bave te akademije nauka i koje su projekte one vodile, govorim o polju istorije umetnosti u periodu Jugoslavije. Vrlo zanimljivo je, u stvari, a to je neki moj rezultat, i nije samo moj, potpuno je komparativan sa istorijskim istraživanjima, da su se oni bavili samo nečim što je, i tako su postavili stvari i ovde se čuje taj termin, na nivou nacionalnog ekskluziviteta. Ko šta ima najbolje. Sve knjige koje bi negde nudile da postoji umetnost sa tla jugoslovenskog, uvek se govorilo sa tla, ne jugoslovenska umetnost, nego umetnost sa tla, umetnost sa tla je sve što je na tom tlu. E a onda bi te akademske sredine nudile samo ekskluzivno. Srbi nude srednji vek, samo srednji vek. Hrvati, standardno, u Hrvatskoj se nudi malo Mediterana, vrlo malo, ali prosvetljena evropska kultura. U Sloveniji se standardno nudilo od impresionista na gore. Ustvari, svako je nudio “best of”, po njihovim tadašnjim shvatanjima. To je stvorilo ogromne razlike, ljudi ništa ni o čemu ne znaju i vrlo je zanimljivo da, iako smo imali na tom nivou organizovanja nekih istoričara – rezultat je bio nula, nula. Otprilike se govorilo da je Lazar Trifunović bio nacionalista, onda je bio, ne znam ko u Hrvatskoj nacionalista i oni su se divno slagali. I to se čak vidi iz onih marginalija uz Krležinu enciklopediju kad on piše i pominje članove, ličnosti povodom pisanja tih jedinica, to se vidi da ispod toga ide rat, u kome uopšte nikakva istorijska zbilja nije važna, niti naučna, već se ustvari, insistira na tom nacionalnom esencijalizmu. Takva situacija nas je dovela do onoga da se bukvalno, u dominantnoj historiografiji ono što je bilo utemeljeno pre tog nacionalnog ekskluziviteta, postepeno širi, ne može se daleko sa tom idejom ekskluziviteta, ali ni sa idejom da se potpuno briše

sve što je jugoslovensko. Na primer, ako imamo jednu doktorsku disertaciju odbranjenu u Zagrebu o Kukuljeviću Sakcinskom, ona je posvećena, ona se zvanično zove “Sakcinski i nacionalna istorija umetnosti”, šta je to nacionalna istorija umetnosti? Koje nacije? Hrvatske? Jugoslovenske? Onda ćete da izbrišete jugoslovensko, ostavićete nacionalno, jer je svesna autorka da ne može to da izbegne, jer je to očigledno, jer je u naslovu. Ako imate ovde ličnosti koje su se bile skroz opredeljene jugoslovenski, kao što je Nadežda Petrović, bukvalno ceo period njenog života do smrti, sve to jugoslovensko palo je u vodu, priča se o nekoj modernizaciji i žrtvi za Srbiju, jer je ona umrla u valjevskoj bolnici početkom Prvog svetskog rata. Jednostavno se taj jugoslovenski element potpuno potiskuje, nekada to ide sofiscitirano, nekada to nije baš sofisticirano, ali čini mi se kao da postoji apsolutna prećutna saglasnost da se ta nekakva neprijatnost tu negde ukloni.

I to je vrlo zanimljivo zašto se to baš tu pojavljuje? Očigledno da taj domen, ili ta misao da će istorija umetnosti ili umetnost da gradi naciju, koja je inače konstrukcija XIX veka i tada je prisutna širom evropskih prostora, ovde opstala do dana današnjeg i ona je kao takva vrlo moćna.

I zbog toga su važni ovakvi projekti i potreba da se taj model dekonstruiše. Međutim, ono što sada tu ostavlja nekoliko važnih elemenata, a to jeste specifičnost umetnosti i vizuelnih i istorija umetnosti u tom smislu, da dok je istorija, uslovno rečeno, prošla ili prolazi, umetnička dela ili nasleđa ostaju i preživljavaju. Spomenik jeste podignut 1905. godine, ali spomenik i dalje stoji u gradu. Slika jeste nastala godine te i te, ali ona jeste u muzeju. U tom smislu, ti objekti su možda i zato posebno, uslovno rečeno, opasni, jer oni deluju. Možete da dovede nekog mlađeg, neko dete, i ono pita, koja je to slika, u kom kontekstu. Šta ćete da kažete? Muzealci se dovijaju, sklanjaju slike u depoe, to je ta cela priča šta je dole, a šta je gore. Veoma puno se manipuliše i o mnogim stvarima se ne govori. Za budućnost postoji potreba, ne samo definisanja, ali i bukvalno definisanja i popisivanja i traženja da se to jugoslovensko nasleđe uvede u kartone. Skulptura ta i ta, slika ta i ta nastala u okviru Jugoslavije i to je jugoslovenski karakter i da se taj jugoslovenski karakter nigde ne izbacuje. Jer, vi imate čitav niz umetnika, od arhitekte

Bogdana Bogdanovića koje bez jugoslovenskog u njegovom delu i u njegovoj poetici i u njegovoj realizaciji, vi ništa ne možete da uradite. To je vrlo jasno.

A sa druge strane, šta se dešava u toj kulturnoj politici, vidimo potpuno negiranje, vidimo da su takve stvari nezaštićene po pravilu, da one propadaju na terenu, fizički propadaju, da se o tome ne piše, da se to okreće na različite načine. To je po meni jedan od ogromnih problema. Ovaj problem historiografski tu bitku možemo jednostavno da vodimo i vodimo je kroz pisanje, naučni rad i kroz rad sa drugim kolegama i saradnju, ali obnoviti ili održati spomenike, ili njega u njegovoj interpretaciji sačuvati, to je vrlo teško. Pogotovo te interpretacije koje se distribuiraju kroz polje kulture najšire, i kroz polje turizma i onda se to povezuje. Imate priče koje su mitske o delima koja to ne znače, koje su reinterpretirane, ali i marginalizovane. To su dosta jednostavne stvari, kako ih ljudi prezentuju. Vi možete da imate spomenik, recimo, palim borcima, a dovoljno da skinete tablu, pa da vam neko priča o estetici modernizma dva sata. I da vi uopšte nemate pojma ni zašto je to podignuto, zašto na tom mestu, ni ko je bio umetnik, ni zašto je do toga došlo, a da imate divnu priču o nekom lepom pejzažu i da to tako ide. Te strategije su vrlo razvijene. Nisu one samo jugoslovenske. One se uvek dešavaju kad dolazi do promena državnih sistema, to se dešavalo sa totalitarnim sistemima kada ne mogu baš sve da unište onda moraju nešto drugačije da iščitavaju. To je jedan ogroman fenomen i problem.

Druga stvar koja u svemu tome postoji je da danas jugoslovenska kultura u mnogim elementima, ustvari, živi. Da postoje ljudi koji se tako definišu, da postoji zajedničko zahvaljujući bliskostima koje očigledno ni rat ne može da prekine, da distribucija i znanja, i uživanja, i u umetničkim delima, stripovima, filmovima, pozorištu, i tako dalje, i da zahvaljujući internetu to cirkuliše kroz ceo prostor. Posle političkog raspada Jugoslavije vi imate jugoslovensku kulturu koja je opstala u nekim segmentima i koja je potencijal za nešto buduće.

SRĐAN SUŠNICA

Da pustimo da panelisti odgovore na ovu grupu pitanja. Za gospodina Gligorova, prvo pitanje gospodina Repea, o vrstama ekonomske zaostalosti u kontekstu ciklusa u tom razvoju...

VLADIMIR GLIGOROV

Ovo što je pitanje bilo za mene, sve je to uglavnom poznato, ali hajde da odgovorim. Vidite, ja sam gledao razlike između republika i pokrajina u bivšoj Jugoslaviji od 1952. godine, do danas, ali svakako do raspada, ako govorimo o Jugoslaviji. Ono što je karakteristično za Jugoslaviju jeste da su praktično te razlike bile konstantne. Vi niste imali, ono što biste očekivali, recimo, ono što delimično vidite u Evropskoj uniji, tu neku konvergenciju da manje razvijeni idu brže, a razvijeniji idu sporije, pa da imate nekakvo približavanje. Toga u Jugoslaviji nije bilo. Nije bilo divergencije, čak i kad je reč o Kosovu, ako vi to korigujete za demografski faktor. Kosovo jeste s vremenom bilo relativno, ako uzmete dohodak po glavi stanovnika, sve slabije u odnosu na Srbiju i u odnosu na Sloveniju. Ali ako kontrolišete demografsku razliku onda ne. Po stopama rasta oni su možda bili i bolji. Jugoslavija nije obezbeđivala regionalnu konvergenciju, ali nije bila ni uzrok divergencije. Tu je stalno bio taj spor da manje razvijeni zapravo idu gore, a bolje razvijeni idu na dole. To podaci ne potvrđuju.

Srbija je uglavnom u svom tom periodu bila na sredini, manje-više je to bilo 2:1 i to je tako od 1951, do 1989. godine, a to je jedan dosta dug period. Nerazvijeni su bili 3:1, na kraju je Kosovo bilo 6:1, ali kažem ako kontrolišete, tamo je demografski rast bio veći, a uzimate dohodak po glavi, imate taj efekat. Spor šezdesetih godina je bio oko takozvanog centralnog investicionog fonda i Srbi su bili jako nezadovoljni time, iz više razloga. Najviše iz ideoloških, ne toliko i ekonomskih. Gubila se i moć jer je taj fond bio u Beogradu, ali taj spor je postojao. Ali to je bilo pitanje više karaktera socijalizma, nego karaktera međurepubličkih odnosa, ili slično. On je uvek imao taj međurepublički aspect, ali je to više bilo pitanje da li vi hoćete da imate u tom nekakvom

decentralizovanom privrednom sistemu centralizaciju investicija. To je taj možda ključni problem, ekonomski, ali možda nije za ovu raspravu.

Jugoslavija je imala problem što je, s jedne strane, na jedan ili drugi način država bila vlasnik, bez obzira što se to zvalo društveno vlasništvo. S druge strane, investicionu aktivnost su trebala da vode preduzeća i imali ste problem šta bi motivisalo ta preduzeća da to rade. I čitava ta neshvatljiva ekonomska rasprava traje decenijama i na kraju osamdesetih godina ne može da se razreši. To je, samo po sebi zanimljivo pitanje. Prvi odgovor na to nije da je Srbije zaostajala u odnosu na Sloveniju, nije takođe tačno da je Slovenija imala uticaja velikog na konstitucionalni sistem a ne na privredni. U određenom smislu, s vremenom, naročito kada je oslobođen bankarski sistem, jer kad ste uklonili taj investicioni fond vi ste morali da imate banke, Jugoslavija je imala komercijalni bankarski sistem i taj bankarski sistem je išao i preko granica republika, pa ste imali Ljubljansku banku kao veoma značajnu banku, što je onda imalo značaja i za centralnu banku, itd. Negde osamdesetih godina zapravo, Slovenija preuzima značajnu ulogu upravljanju privredom u skladu sa činjenicom da je to ipak bila najrazvijenija republika u Jugoslaviji i najjača privreda u Jugoslaviji, posebno kada je reč o izvozu, i prema tome, imala je posebno interesa i taj interes ostvarivala da bude u Vladi i da bude u Centralnoj banci. Priroda sistema, međutim, bila je takva da to upravljanje nije bilo jednostavno. Ja sam radio u Centralnoj banci tada i to je bila jedna vrlo čudna ustanova, gledao sam i kako funkcioniše fiskalni sistem, veoma čudan. Mi nemamo vremena da o tome raspravljamo. To je strašno zanimljivo. Ali, nije tačno da Slovenija nije imala uticaja. Nije zapravo tačno da ni Hrvatska nije imala uticaja. Zapravo osamdesetih godina najveći resent je bio kod srpskih kadrova, jer se očekivalo da će u nekom trenutku, recimo Ivan Stambolić biti predsednik vlade, to je bilo očekivanje, to se nikako nije moglo ostvariti, jer se stalno nalazio neko drugi, da ne bi bio predsednik vlade neko iz Srbije. Takav je bio sistem. Ali, i odnos snaga je bio takav. Mislim da je ključna greška koja je napravljena, svakako u Beogradu, da se išlo na to da se to reši preko ustavnih promena i tu se ta cela stvar i raspala. To nije, ekonomski, vi ne možete reći da je Jugoslavija

bila uspešna u tom smislu da obezbeđuje konvergenciju manje razvijenim krajevima u odnosu na više razvijene krajeve, sa fondovima ili bez fondova. Slovenija je negde na kraju osamdesetih godina bila, po dohotku po glavi stanovnika, moram sada da proverim, relativno blizu 90 posto Nemačke, i to je bio jako visok, Srbija je bila 50 posto toga. To je otprilike što se toga tiče.

Što se tiče Evropske unije, Evropska unija je imala neku ideju oko 2003. godine, delimično i zato što je postojala neka ideja da će se tu stvari razvijati povoljno i zato što u Evropskoj uniji su ljudi živeli u uverenju da zemlje naslednice Jugoslavije jako žele da budu članice Evropske unije. I bez obzira koliko ste vi njima govorili da to nije tačno, nisu verovali, jer su smatrali da je to očigledno. Te 2003. godine smo imali jedan skup u Solunu i tamo je dato provizorno obećanje da će svi oni biti u EU. Ali, u suštini, naročito posle ubistva Zorana Đinđića, pristup Evropske unije je bio da obezbedi stabilnost na tom prostoru, a ne nužno učlanjenje. Ja bih rekao da je to tako do dana današnjeg. Danas postoji ta ideja, to je moje viđenje te stvari, da ukoliko bi se moglo obezbediti da se Srbija zaista opredeli, ili da se Srbija zaista prihvati tog posla učlanjenja u EU i pod pretpostavkom da EU opstane, da bi onda sa tim i sada je rečeno do 2025. mogao da se povuče ceo region. Jer, Crna Gora bi mogla ući i tako i tako, to nije samo po sebi problem, ali bi se to onda reflektiralo na Bosnu i Hercegovinu i, naravno, deo toga bi bio normalizacija odnosa sa Kosovom i onda bi ostao neshvatljiv spor između Makedonije i Grčke koji bi se u nekom trenutku mogao i rešiti, ma da, znajući obe strane nisam siguran. Ali, molim, sve je moguće. To je trenutna strategija. Iskreno nisam siguran da će se Srbija odlučiti za Evropsku uniju i nisam siguran da će ta strategija opstati, naprosto što ja nisam siguran da će ovde u Beogradu biti dovoljno interesa za to. Politička struktura je takva da ovo istrajavanje na promiskuitetu na svim stranama sveta im se čini najboljim, možda će se to promeniti, ali to ne znam.

Što se tiče toga što je Drago govorio, tačno je to. Hrvatska tranzicija, uglavnom se može sumirati onim što je Borislav Škegro rekao: "Mi želimo Hrvatsku kao Grčku." Znači, hrvatska razvojna strategija je bila turizam na račun industrije. I ta industrija je propala.

Tačno je. Kad gledate hrvatski robni izvoz, sad je malo povećan u poslednjih nekoliko godina, ali ako pogledate koliko roba, ne usluga, to je kao Grčka, nešto malo više, skoro 18 odsto BDP, za zemlju te veličine je ništa. Jer, ako uzmete Slovačku njen izvoz je 60–70 odsto, to su ogromne razlike. Tako da Hrvatska jeste izabrala strategiju razvoja, koja je, po mom skromnom mišljenju, izuzetno rđava, jer turizam i tako i tako je tu. Ali, nije bilo uopšte razloga da se on razvija na račun industrije. Hrvatska nije dovoljno mala, kao recimo Crna Gora, pa da može živeti samo od turizma. To je to. To je rđavo, po mom mišljenju, i ako Ivo Družić kaže to, mislim da je u pravu.

Kad je reč o otvorenosti, to se ne odnosi na Sloveniju, u smislu izvoza, one su uglavnom toliko otvorene koliko su bile i za vreme socijalističke Jugoslavije, koja nije bila naročito otvorena privreda posebno ako se gleda ceo period. Postoje te neke dugoročnije karakteristike balkanskog privređivanja i tačno je da imate povremene uzlete, ali iz ovog ili onog razloga oni se pokazuju neodrživim. Nije samo politički faktor, mada veoma često jeste, interferira i rat, interferira raspad zemlje, interferira i rđava politika, kao u poslednjem period u Hrvatskoj. Posle Grške, Hrvatska je najgore prošla u ovoj krizi od 2008 – 2009, i to je definitivno posledica tog sistema koji je uspostavljen nešto pre toga, kad su godine bile dobre. Tako da vi imate tu neku dinamiku.

Ali, kada pogledate na duži period, nažalost, region zaostaje. Moje je mišljenje da u ovom kontekstu kakav je sad, kada bi se to nekako demokratizovalo i dovelo u red, postoje zaista povoljne okolnosti da čitav ovaj region, za Grčku nisam siguran, ali sve ovo ostalo što je velikim delom kontinentalno, da bi oni mogli da za 20–30 godina reše taj problem permanentne regionalne zaostalosti u odnosu na ostali deo Evrope.

SRĐAN SUŠNICA

Sažećemo ova pitanja, imamo pitanje i propitivanje jugoslovenske kulture, naspram kulturnih posebnosti naroda koji su ušli ili činili Jugoslaviju, zatim imamo pitanje o jezicima i komparaciju sa najnovijim primerom nemačkog jezika, i menjajući kontekst kulturno-umetničkih tendencija i inicijativa koje su imale, nosile ili dobile jugoslovenski karakter. Prvo gospodin Makuljević, pa gospodin Velikonja.

NENAD MAKULJEVIĆ

Na početku sam rekao da je pitanje kulture jedno vrlo osetljivo, od prvog komentara gospodina Gligorova da ne zna o čemu se radi, pa do ovih pitanja, to potvrđuje tu prvu moju konstataciju. Normalno je kad se govori o kulturi, kad se piše, ili kad imate...

IV sesija

Istoriografija o Jugoslaviji: interpretativne kontroverze i mogućnosti njihovog prevazilaženja

Uvodničari: Drago Roksandić, Dubravka Stojanović, Gaj Trifković

MODERATOR: SRĐAN MILOŠEVIĆ

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Dobro jutro, drago mi je što smo se i danas okupili u respektabilnom broju i ne samo što se tiče broja nego i samog sastava publike. Imam tu prijatnu dužnost da danas modeliram sesiju koja je posvećena istoriografiji o Jugoslaviji, što je na mnogo načina, ne zato što je ja moderiram, nego zato što mislim da je jedna od izuzetno važnih tema. Šta je zapravo istorija Jugoslavije? Mislim da ovde nije pogrešno podsetiti se jednog metodološkog stanovišta, na neki način, koje je svojevremeno izneo profesor Đorđe Stanković, koji nas je nedavno napustio, a to je da istorija Jugoslavije svakako, nije prost zbir istorija jugoslovenskih naroda; dakle, taj državni okvir je imao i neki svoj sadržaj,

to je notorno kad se tako izgovori, ali postavlja se pitanje na koji način mi taj sadržaj istražujemo i na koji način tome pristupamo. Jugoslavija je prema istoričaru posleratnog Balkana Ričardu Dž. Kremptonu bila izuzetno složena država, što je opet jedna očigledna konstantacija, on je to na jedan pregnantan način izrazio, istakavši da je ta, naročito posleratna Jugoslavija imala jednu ideologiju, dva pisma, tri religije, četiri ustavne promene, pet a posle šest konstitutivnih naroda, sedam suseda, osam članova Predsedništva, devet parlamenata i deset komunističkih partija u istorijskom razvoju te partije. To je samo po sebi, kada se tako postavi, okvir za unutrašnju komparaciju tog prostora, dakle, izborom tih jedinica komparacije koje su postojale faktički i unutar same Jugoslavije kao svojevrzne posebnosti, a onda to kao celina, delujući prema spolja, odnosno prema međunarodnom okviru. Ovo bi bio neki uvod za početak razgovora sa mojim uvažanim i profesorima i kolegama, profesor Drago Roksandić sa Sveučilišta u Zagrebu, profesorka Dubravka Stojanović iz Beograda i Gaj Trifković iz Beča, koji nam se danas pridružio. Sada bih odmah reč dao profesoru Dragu Roksandiću.

DRAGO ROKSANDIĆ

Pojam Balkana je vjerojatno imao pozitivnu konotaciju

Uključio sam se u ovaj poduhvat s ambicijom da osiguramo da se ovaj prostor vrednuje, da ono što smo napravili, ili ćemo tek stvoriti, u meri u kojoj je to moguće na ovakvom skupu, bude okvir za ono što bi se dalje moglo raditi. Habzburška monarhija i Osmansko carstvo su se raspali prije sto godina, a historiografija o raspadu i jednog i drugog imperija je još uvijek sve prije nego zatvorena knjiga. Izvesno je da će se o raspadu Jugoslavije raspravljati duže nego što je ona postojala. I ja sa tog stanovišta ne mislim da smo mi napravili nešto što više neće biti moguće, naprotiv, za mene je ovo samo kap

u ovom moru što tek treba učiniti. Dodatni razlog takvom mom uverenju je to što delim mišljenje kolege Bože Repea, da jugoslavenska historiografija nikad nije bila ni konstituirana. Bila je sigurno učinkovitija nego što bi se to moglo zaključiti na temelju onoga što je on na razini implikacija kazao, ali mi smo savršeno svjesni koliko je ostalo otvorenih pitanja kojima se mogla baviti, a nije se bavila, ili se pak bavila na način na koji nas i danas opterećuje.

Dakle, nije stvar o tome da ćemo mi sada biti pametniji nego što je bilo tko bilo kada bio, nego se radi o tome da očito, bar mi koji smo sada ovde, a siguran sam i mnogi drugi u našoj profesiji, osećamo potrebu baviti se jugoslavenskom baštinom sa punom svješću da i povijest bilo kojega postjugoslavenskog društva, države, nacije i tako dalje ne može biti bez toga. Stalno ponavljam, ljudi koji nisu sposobni suočiti se s vlastitom prošloću nisu sposobni baviti se ni vlastitom budućnošću. Ljudi koji nisu sposobno napisati vlastiti životopis bez prekrajanja njegove formulacije nisu sposobni jasno postaviti pitanje ni onoga s čime se u životu treba baviti, jer im, ustvari, uvijek nedostaju nekakvi orijentiri.

Ispričavam se zbog ove male margine, ali se tu doista radi o nečemu što nosimo duboko u sebi, što možemo potiskivati, možemo se obmanjivati, ali što će nam se sasvim sigurno iznova vraćati. To je jedna točka.

Druga točka koja je na jedan drugi način apsolvirana s kojom ja i počinjem i završavam svaki svoj i prediplomski kolegijum o ovim problematikama, u regionalnom smislu na Sveučilištu u Zagrebu, refererira na nešto, bar kad je historiografiji riječ, što je najbolje iskazao Trajan Stojanović, koji je i u srpskoj historiografiji, a i inače, bio manje-više ignoriran za života, da bi negde tek pred kraj, nakon raspada Jugoslavije, bile prevedene neke od njegovih važnih stvari, iako je on prije toga barem 30 godina i u Sjedinjenim Državama i u Francuskoj i koje gde drugde bio referentno in. Njegova uistinu važna knjiga “Balkanska civilizacija”, koja je na različite načine varirana o Balkanu kao prvog i poslednjoj Evropi, uistinu zavređuje uvijek iznova biti promišljena.

Mi kada govorimo o povijesti Jugoslavije, to je juče došlo do izražaja, govorimo o povijesti nevolje, povijesti propuštenih šansi, povijesti tragedija, itd, uvijek sam bio protivnik takvoga pristupa; nadam se da sam na neki način, i u ovom uredništvu, iz vrlo jednostavna razloga nikada u povijesti južnoslovenskih naroda nije bilo toliko promjena kao u razdoblju od 1918. do 1991. godine. Ali, ni ljudska cijena promjena nikad nije bila tako velika kao što je bila u tom razdoblju. Kao što ni tragedije nisu bile tako velike i kontinuirano preslojavane kao u tom razdoblju. I to je, ustvari, neka vrsta prokletstva jugoslavenske baštine, što se sa njome najviše dobilo i najviše izgubilo. Prema tome, izuzetno je teško baviti se povješću Jugoslavije u teorijskome smislu, da ne govorim o pristupima, metodama, itd, koji previđaju razmere izazova. I mi još uvijek vjerojatno nismo utemeljili niti stvorili pretpostavke, razgovarajući o tome što sve bavljenjem povješću Jugoslavije, sa teorijskog i metotskom stajališta iziskuje.

A, neke stvari su izvjesne, a to je dug jugoslovenske historiografije iz vremena dok je Jugoslavija postojala, a to je prije svjega komparativna historija. Naročito u razdoblju nakon 1945. godine, razdoblju bratstva i jedinstva, svih mogućih pariteta i proporcionalnosti, ideologijski imperativi su, ustvari, spriječavali, i juče je to spomenuto, da radničkih klasa negdje uopće nije bilo, ili da negdje intelektualne elite nisu bile konstituirane, ili da su autopercepcije bile vrlo različite u nekoj situaciji nego što su to postale kasnije, što je dakako, donekle opterećenje i današnjih naših pristupa tome. Promjene koje su se zbile i to uvijek, to je ono što je gospođa Latinka Perović najdoslednije inicirala u srpskoj historiografiji, kao nedovršene modernizacije, su dobrim djelom i posledica toga što u tome projektu, naročito iza 1945, ali i iza 1918, nikada nije bilo dovoljno snage da se kritički razgovara i na razini političkih elita, ali i intelektualnih elita, što ona sve kao projekt znači.

Vrlo dobro pamtim svoje razgovore sa Vasom Čubrilovićem iz kasnih osamdesetih godina, koji mi je govorio da su oni još dvadesetih godina mislili da će Jugoslavija opstati ako bude imala sto godina, da će tada postojati šanse da se kao društvo, gospodarstvo, kultura i tako dalje na ovim ili onim pretpostavkama konstituiraju. Ona očigledno tu

šansu nije imala. Tako da je i sa tog stajališta pravo čudo da je nakon 1941, uopće i obnovljena, i to je nešto što često gubimo iz vida, a, po mom sudu, to je bitno za vrednovanje cjele te baštine, što onda znači da to onda nije bio samo neki versajski konstrukt ili projekt geopolitičkih konstelacija, ove ili one naravi, nego nešto što je sasvim sigurno imalo i neka svoja dublja uporišta.

Time je i cijena ratnoga raspada 1991 – 1995, i kakogod hoćete periodizirati, veća, ali time je i izvesnije jamstvo da će mnoga pitanja ostati otvorena. To je druga stvar koju sam htio kazati.

Treća stvar, koja je po mom sudu iznimno važna, i tu se opet referiram na Trajana Stojanovića kao čoveka koji je otvorio balkanološke kontekste svega toga skupa, ali i civilizacijske. Kad je reč o povjesti jugoistočne Evrope, posebno onoga što se podrazumeva, na onaj ili ovaj način, pod pojmom Balkana, onda se uvek govori iz logika evropskih periferizacija, što, pre svega, nije istina. Ukoliko čovek razmišlja u kategoriji kulturne antropologije, ili ne znam kojih drugih društvenih, humanističkih disciplina, izvesno je da su jugoistočno evropski prostori od prapovjesti bili glavna vrata civilizacijskih transfera iz Male Azije, sa Bliskoga istoka, Mezopotamije prema Evropi. Činjenica je isto tako da, ne samo kad je reč o Grčkoj koja tu nije najbolji primer zbog one dualnosti između Helena i barbara, koja je svoju granicu imala u makedonskim predelima, nego mnogo više zbog Rima, manje-više cijeli južnoslavenski prostor bio je intra muros, bio je unutar limesa. Hrvatska povjest nikada ne bi bila, kao ni slovenska, ni srpska, a o makedonskoj da i ne govorimo, da nije bilo izravno korespondirano sa tradicijama antike, kasne antike, a u nekim predelima kao što su istarski, diskontinuiteta nikad nije ni bilo. Da ne govorimo o kristinizaciji koja je mogla biti štočim prekinuta u kasnoj antici, ali nije nestala. Po mom sudu, crkva bosanska je upravo kristinizacija minus eklezijalni aspekt i to već dugo traje.

Ima izuzetno mnogo tih fenomena koji svjedoče o tome da je povjest svih naroda na tim prostorima, neovisno, bilo da je riječ o Albancima, Bosancima, itd, duboko impregnirana baštinama vrlo dugih trajanja i ako hoćemo razumeti i to što se dešava

sa naciogenezama recentnog porekla od XVIII do XX stoleća, onda ne možemo prevideti da su manje-više svi ti narodi ulazili u te procese nastojeći aproprijacirati te stare baštine i projecirati se u svoje neko zlatno doba, u ne znam kakvu, zlatnu budućnost.

Međutim, više je nego očito da je ovo razdoblje kraja srednjega i početka novoga veka prelom. Ja ne mislim kao što brojni misle da je u tom smislu, pojava Osmanlija nešto što se može reducirati na ne znam kakve pozitivno-negativne obrasce, ali je činjenica da je to najveći moment diskontinuiteta. Ali, i najveći paradoks. Jer nigde drugde se islam nije autohtonizirao, i nigde drugde se nije suočio sa izazovima moderne i time je onda, naročito nakon što su od XVII–XVIII stoleća, ono čime se i najviše bavim, ovde konstituirale imperijalne konstelacije, tripleks komfina habzburška, osmanska i mletačka, stvorena je situacija u kojoj pada jedna od teza, o tome ćemo gospođa Latinka Perović i ja morati razgovarati, koja polazi od toga da južnoslavenski narodi nikada nisu živeli jedni s drugima. Ja se sa time ne bih suglasio, ali o tome treba razgovarati. Prije svega, Srba je bilo sa svih strana imperijalnih granica, i u habzburškoj monarhiji, osmanskom carstvu i u Mletačkoj republici. Hrvata takođe. Islama je bilo posvuda, on je, naravno, bio potiskivan, nakon ovih ratova koji su imali izuzetno križarska obeležja XVII i XVIII stoljeća, ali su ostale baštine koje možda i nisu bile nešto materijalno, ali su i te kako mentalno i na različite druge načine duboko bile ukorenjene. To vrijedi isto tako i za bilo koga. Crnogorci, na primer, nikada ne bi postali to što jesu, da nisu neka simbioza dinarske i mediteranske kulture.

Prema tome, sa tog stajališta već i dugotrajno iskustvo višegraničja je stvorilo prostor unutar kojega je bilo jasno da rešenje bilo kojeg problema, procesa nacionalnih integracija u dugoj vremenskoj perspektivi, iziskuje, u stvari dezintegraciju imperija i rekonstituiranje tog prostora po modernizacijskim obrascima koje su upravo ti imperiji stvorili. Podsećam vas samo to da srednjovekovna Srbija je u sandžačkim predelima imala svoje epicentre, srednjovekovna Hrvatska u kninskim, a da su danas i srpski epicentar i hrvatski epicentar i slovenski epicentar na istoj rijeci – Savi. Bez toga nikada ne bi bilo Jugoslavije. Da se nisu konstituirali modernizacijski centri na onim linijama na

kojima su se mogli uključiti u dominantne evropske procese, a koji su bili anticipirani već u habzburško i osmansko doba, naročito iza 1718. godine, kad je otvorena balkanska i srednjoevropska trgovina, što je povuklo za sobom, ne znam kakve, urbanizacijske i akulturacijske procese, itd. Prema tome, tu se ne radi o determinizmu, jer su uvek bili mogući različiti izbori, kao što su i pravljani kontradiktorni unutar svake nacionalne tradicije, ali istovremeno uvek je na dnevnom redu bilo pitanje – kako integrirati te prostore – gospodarski, kulturno, ovako ili onako, formula je bila u izobilju, ali su jezgre sasvim sigurno nacionalne bile definirane na starijim osnovama, uvijek je riječ o aproprijacijama prošlosti koje su mogle ići na vrlo različite načine, kao što idu do dana današnjeg.

Kad govorimo o toj baštini onda i te kako treba voditi računa da, imajući na umu da Jadranska obala koliko god ona dominantno bila na hrvatskom, a Srbi su bili na moru od sedmog-osmog stoleća do XIII–XIV stoleća, nakon toga su se orijentirali u drugome pravcu. Hrvati su ostali na moru, ali orijentirali su se prema Panoniji. I u tom smislu je hrvatski proces nacionalne integracije bio najuspešniji. Slovenski je išao isto tako od mora do Panonije preko julijsko-dinarskih spletova. I to je Mijo Mirković izuzetno lepo istraživao, da upravo logika integracije prostora u dominantnim gospodarskim procesima duž Jadranskog mora i duž Dinarskoga gorja i u rubovima panonske nizine je u svim ovim slučajevima iziskivala i transverzalno povezivanje. Od kojekakvih Skadara do Beograda ili Bara, od Zadra do Zagreba, od Splita do Sarajeva itd, itd, projekata je bilo koliko god hoćete u raznim pravcima. To je taj ehohistorijski pristup koji kultiviramo već neko vreme, prva konferencija je bila 2000. godine u Zadru u ovom projektu koji već dugo vodim...

Srbija, odnosno Srbi, najveći su demografski pobednik u procesima naciointegracija u XIX stoleću. Čim je stvorena zemlja slobodnih seljaka u nju je pojurio svijet i iz Bosne, Hercegovine, Makedonije, Bugarske, itd, to je Zundhauzen lepo istražio u svojoj historijskoj statistici, tako da je mehanički priraštaj stanovnika neretko bio veći nego prirodni. Profesor Vladimir Stipetić je napravio studiju o demografskim promenama u

XVIII stoljeću, kad većina južnoslavenskog stanovništva živi na zapadu u Habzburškoj monarhiji. Srba je u drugoj polovici XVIII stolecja mnogo više u Habzburškoj monarhiji nego u Osmanskom carstvu, do druge polovice XIX stoljeća situacija se potpuno promjenila. Tako da i sa toga stajališta, kad se ima na umu to da je svaki od tih naroda nastajao brojnim demografskim preslojavanjima koja najčešće, koliko god bilo eklezijalnih, ustvari religijskih kontinuiteta, imajući na umu koje su sve vjerske zajednice u pitanju, uključuje brojne kapilarne pomake od zajednica do zajednica. Promene ne znam čega sve ne. Ono što imamo na prelazu XIX u XX stolecje ima samo jednu zajedničku osobinu – da su sve to dominantno rurarna društva i agrarna ekonomija, ali sa modernizacijskim matricama koje su nastale na rubovima imperije. I iz toga je ustvari nastala kvadratura kruga.

Kako različite tradicije koje u štoćemu imaju usporedive aspiracije, ali ipak nastaju na različite načine, artikulirati u nekom dužem trajanju na način da takva zajednica bude održiva. Naravno, druga stvar su geopolitičke logike koje su rješavale probleme opstanka Osmanskog carstva, Habzburške monarhije ili ne znam čega sve drugog. Podsećam vas da je pojam balkanizacije vjerovatno imao pozitivno značenje. I on je nastao kao reakcija na neuspjeh otomanizacije Osmanskoga carstva, one reformske faze iz 1860, 1870. godine, u kojoj su svi podanici Osmanskog carstva trebalo biti konvertirani u građane ravnopravnih pred zakonom. Nakon toga se javlja balkanizacija kao Balkan balkanskim narodima, analogno Amerika američkim narodima. Pošlo se onda od pretpostavke da stvaranje nacionalnih država na Balkanskom poluotoku je u stvari rješenje, koje je najpre tangiralo samo Osmansko carstvo, a onda postupno, od početka XX stolecja se počinje na različite načine odnositi i na Habzburšku monarhiju nakon 1903–1905. godine.

Dakle, sa tog stajališta, sve te formule imaju i svoj širi kontekst koji dakako, sa Prvim svetskim ratom dobija sasvim drugačiju dinamiku i tu ću se sa ovim dužim ekskursom zadržati. Hteo bih kazati da stvaranje jugoslavenske države u to doba, koliko god bilo, uostalom to sam vrlo jasno rekao u svom tekstu, da je sve prije bilo nego i

samoopredeljenje, u tom trenutku. Ali je očito reflektiralo različite trendove koji su do toga vremena povjesno bili postojali. To je jedna stvar.

Drugo, nemam namjeru se referirati na sva razdoblja. Rekao bih nešto o kraju. Mi iz tog procesa još nismo izišli. Zato inzistiram na onome što, ni juče se nije, ali dobro je da znamo da imamo orijentaciju, o čemu smo više puta bili razgovarali, dokle je vrijedio ustav iz 1974. godine. Stipe Mesić je objavio knjigu “Kako sam (s)rušio Jugoslaviju”. On je bio predsjednik Predsjedništva SFR Jugoslavije. Ja govorim o knjizi koju je čovjek objavio. Isto pitanje se postavlja i kad je riječ o Badinterovoj komisiji, bio čemu drugom. I u Hrvatskoj, kad su se promene počele zbivati, od promene naziva države – SR Hrvatska u Republika Hrvatska, to je bila sve tranzicija i u ustavnopravnom poretku, i brojne promene koje je ozvaničila londonska konferencija polaze od ustavno-pravnoga poretka.

Ali, to nije samo pitanje ustavno-pravnog poretka nego i svega ostalog. Na koji način je INA ostajala bez svojih organizacija udruženoga rada izvan Hrvatske, na koji način su neka preduzeća u Srbiji ili negde drugde ostajala bez svojih vlasništava, ne u samoupravljačkom smislu. Koji su to sve pravni akti. S kojim referencima neki zakoni iz jugoslovenskoga razdoblja vrijede i danas, itd. Dakle, sa toga stajališta, a to vredi i za bilo što drugo. Kada smo radili reforme obrazovanja, pa nismo odjedamput rekli, sve što je bilo do jučer u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj to više ne važi, nego su u različite promene ulazilo sa referencama na to što je postojalo. Kako su se te promjene vršile, to je pitanje tranzicije.

Za mene je cjela priča i to je ustvari, naš problem što je to bila izuzetno složena zemlja i što je u biti, bilo kakav izlazak iz Jugoslavije pretpostavljao pregovore. To bi bilo imanentno demokratskim procedurama i to one koje uvažavaju konstituciju u celoj toj priči. Očito, toga nije bilo. Zašto nije bilo? O tome i te kako još moramo razgovarati. To nije pokušaj da se bilo koga rehabilitira. Naprotiv, kad bih ja sudio, mnogo bi više kazne iznosile za ne znam koga, i ne samo za političke aktere nego i medijske i ne znam koga sve, koje nitko ne dira. Nije to u pitanju. Povjesničare, isto tako. Ali ne u Hagu, nego bih

ja voleo da se to radi u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, itd, na takovim mestima pod međunarodnom kontrolom.

S tog stajališta mnoštvo je pitanja otvoreno kojima se mi još ne bavimo. Glavno je tranzicija. Nije isto tranzicija iz državnog vlasništva i iz društvenog. Nije isto to što je zemlja bila definirana kao zajednica građana, radnih ljudi, naroda i narodnosti. Ako je definirana kao zajednica radnih ljudi to znači da su mnoga prava iz toga proisticala, bez čega smo manje-više svi ostali. Dakle, sa toga stajališta cjela ta priča sa tranzicijom i ratnim raspadom je mnogo složenija.

A, ona se tiče i te kako i povjesti Jugoslavije. Kako je uopće do toga došlo da to bude tako. Zato je za mene bilo najvažnije u toj situaciji da se zaštite granice republika i pokrajina, jer time se osiguravao prvi uvjet normalnosti toga procesa. A, drugi su bili u što čemu. Konkretno, u Hrvatskoj bio sam član Ustavotvorne komisije, Predsedništva Republike, zagovarao sam personalnu autonomiju Srba u Hrvatskoj. Hrvatska je bila definirana i kao njihova država – eksplicitno. Prvi članak deklaracije trećeg zasjedanja ZAVNOH – Hrvati i Srbi u Hrvatskoj su ravnopravni. Prema tome, imali su pravo na unutrašnje samoopredeljenje, ali ne u Raškovićevoj režiji nego u režiji svih hrvatskih političkih stranaka, najvećih najviše. Tada sam pisao tekstove, objavio sam knjigu 1997. godine, protiv rata. Za mene bi bilo logično da su konzervativni Srbi završili u HDZ, pod uvjetom da HDZ ima nacionalnu politiku, koja nije kroatocentrička nego državno odgovorna. To isto vredi i za ostale stranke. Sa tog stajališta za mene je bilo mnogo važnije da se Hrvatska i Srbija i bilo koja druga, i Bosna i Hercegovina sasvim svedjedno mi je, razvijaju u demokratskom procesu a ne sa teritorijalizacijama autonomija pored onih koje su postojali, nego na način na koji će biti unapređeni demokratski procesi i zaštićeni socijalna i ekonomska prava. Velika vam hvala gospodine Lončar što ste to juče spomenuli. To je suština.

Vlast i moć, pa svi smo dovoljno i veberijanci ili marksovci, ako nismo marksisti, da znamo o čemu se radi kada je reč o tranziciji vlasti i moći. Mi o tome još uvek ne razgovaramo, još uvek se uveliko krećemo u logikama nacionalnih mitova i s time bih ja

onda završio. Tu se radi o nečemu od čega se ne može pobeći – jugoslavenska baština. Ja kao čovjek duboko jugoslavenskih uvjerenja, koji se nikad kao Jugoslaven nisam izjašnjavao, smatram da ta zajednica apsolutno nikakve budućnosti više nema. Ali, ono što je pozitivno u njoj je ustvari, najveći zalag ulaska svih tih država u Evropsku zajednicu i zato sam suglasan sa kolegom Velikonjom, kad je u tom smislu govorio. Ono što ste vi bili kazali ima toga puno što ne ugrožava, doista, nikoga nacionalno i mi smo dužni s time se baviti.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Zahvaljujem se profesoru Roksandiću za široko postavljanje teme i za priliku da u ovaj široki kontekst da tome pridodamo i izlaganje profesorke Dubavke Stojanović.

DUBRAVKA STOJANOVIĆ

Prošlo je već više od 20 godina od raspada Jugoslavije i završetka rata, ali ta država ostaje važna, ako ne i ključna tačka prošlosti koja služi za definisanje sadašnjosti u svim bivšim republikama. Jugoslavija je taj idealni “drugi”, onaj prema kome na najpouzdaniji način može da se konstruiše identitet današnjih država nastalih na njenim razvalinama. Kao i u drugim konstrukcijama sećanja, i u ovom slučaju najmanje je važna istorijska realnost, a presudnu ulogu u procesu formiranja današnje slike o njoj imaju sadašnje političke potrebe u državama-naslednicama. Zbog toga je način na koji se u javnosti predstavlja

Jugoslavija jedan od najpreciznijih instrumenata pomoću kojih možemo da merimo današnje političko stanje i raspoloženje.

U ovom referatu pokušaću da uporedim odnos prema Jugoslaviji u novijoj srpskoj istoriografiji s slikama te države koje možemo naći u srpskim udžbenicima istorije. Zbog kratkoće vremena držaću se dominantnog toka istoriografije, iako ona nikako nije jednodimenzionalna i monolitna. Naprotiv – ona je pluralna, u njoj postoje uporedni tokovi koji su pokretali i pitanja modernizacije, društvene, kulturne istorije, istorije ideja ili sećanja i svakodnevice, među kojima smo dobili hvale vredne rezultate. Ipak, ovde ću se držati dominante produkcije, jer je moj pokojni kolega Miroslav Jovanović, u svojoj knjizi Kriza istorije, procenio da svega 8% istoriografije nakon 2000 godine pripadaju inovativnijim metodološkim pravicima, dok je za sve ostalo rekao da je srpska istoriografija samozadovoljno zatvorena u klasični historicizam neorankeovskog tipa. Što se udžbenika tiče potrebno je reći da su oni sve do Zakona iz 2010 bili pod monopolom Zavoda za izdavanje udžbenika, da je dakle postojao samo jedan odobreni udžbenik, zbog čega su bili najčistiji predstavnici “zvaničnog sećanja”, s pečatom Ministarstva prosvete.

Ići ću hronološkim redom. Prvi svetski rat i stvaranje Jugoslavije opsežno su analizirani tokom 80-ih godina i mislim da je baš u tom pitanju postignut najveći naučni napredak u delima A. Mitrovića, Đ Stankovića, Ljubinke Trgovčević ili Dragoslava Jankovića. Uporedo s tim, istih godina počela je i književna obrada tog istorijskog razdoblja, koja je za cilj imala mitologizaciju uloge Srbije u ratu i stvaranju Jugoslavije. Od Vremena smrti do Knjige o Milutinu stvarana je mitska, samoviktimirirajuća slika Srba kao neshvaćenih heroja palih za pogrešan cilj, za Jugoslaviju.

Ovo istorijsko razdoblje je od kraja 80-ih bilo potisnuto kao istoriografska i književna tema, otvarajući prostor Drugom svetskom ratu, o čemu će kasnije biti reči. Istoriografija se sve do danas toj temi nije vratila, s izuzetkom jednog broja knjiga proizvedenih 2014 povodom 100 godišnjice, koje su bile ili svečarskog karaktera, ili obračun s Kristoferom

Klarkom ili pokušaji naknadne pseudonaučne potvrde Ćosićevih stavova. O stvaranju Jugoslavije više nije bilo reči.

Međutim, iako se naučna istoriografija više tim pitanjima nije bavila u udžbeničke istorije napisane nakon 2000 godine nisu ušli postignuti istoriografski rezultati, već upravo slika stvorena u književnosti. Navešću nekoliko citata da bih to ilustrovala: udžbenik iz 2002, u tipično ćosićevskom patetičnom stilu veličanja smrti: “Ispod potištenosti i velike tuge, srpski narod je skrivao nadu i veru u ratni preokret(...) mnogobrojni pojedinci koji su u smrt išli mirno, junački ili demonstrativno ležerno, pokazivali su neprijatelju koliko ga preziru....Smrtna kazna izgubila je svaku efikasnost i delotvornost. Smrti se niko nije plašio” ili, još jedna Ćosićeva ideja, u udžbeniku iz 2005: “Srbija je omogućila ostalim jugoslovenskim narodima da, formiranjem jugoslovenske države, napuste stranu poraženih i da se priključe pobednicima. Srbija je u novu državu uložila sopstvenu državnost, tradiciju, za nju žrtvovala trećinu stanovništva, diplomatski iznela jugoslovenski program i sačuvala jugoslovenski prostor od komadanja”. Takav stil i takvi zaključci nisu proizašli iz dela Đorđa Stankovića ili A Mitrovića.

Što se tiče Kraljevine Jugoslavije, ona je iz istoriografije gotovo nestala i izuzev nekoliko značajnih dela koja se bave pretežno društvenom istorijom, njene kontroverze prestale su da zanimaju srpsku istoriografiju. Za razliku od Kraljevine, ključno mesto i u revizijama istorije i u promena udžbenika doživeo je Drugi svetski rat i slika Jugoslavije u njemu. Na mesto žrtve broj jedan je umesto prethodno neupitnih partizana-ratnika došao srpski narod, i to u prvom redu onaj u NDH, što je od kraja 80ih korišćeno za proizvodnju novog rata s Hrvatima. Na drugom mestu, Drugi svetski rat bio je potreban da bi se ideološki prevrednovala sadašnjost i da bi rehabilitovana ona strana među kolaboracionistima koja je postala uzor novog vremena. Već tokom devedesetih godina među tada mlađim istoričarima formirana je tada jedna marginalna struja koja u svojim radovima pokušavala da promeni uloge koje su u ratu igrali četnici i partizani. Ideološki naklonjena četnicima, ta struja proizvela je ne mali broj radova koji su predstavljali čist primer istorijskog revizionizma. Istovremeno, ostatak istoriografije je u potpunosti

napustio Drugi svetski rat, sve do jednog broja doktorata poslednjih godina, tako da se “novo, chetnic friendly tumačenje” našlo kao jedino nasuprot nekadašnjoj historiografiji socijalističke Jugoslavije, što je stvorilo opasan vakum.

U taj vakum ušli su udžbenici koji su izašli neposredno po padu Miloševića, kad je upravo ta grupa istoričara dobila monopol na pisanje školskih učila. Tako su oni, svoje viđenje Drugog svetskog rata pretočili u potpuno izmenjeno sećanje, koje je s odobrenjem Ministarstva prosvete postalo nova, zvanična istina. Sve je u njima bilo promenjeno, a kolaboracija je postala isključivo partizanska, kao i zločini. I u ovom slučaju se može utvrditi da je na udžbenike više uticao “Nož” Vuka Draškovića, nego prethodni historiografski rezultati. Fokus je pomeren i stavljen na zločine izvršene tokom 1944 i 1945 čime je postignuto više ciljeva – od brisanja četničkih zločina do guranja zločina iz 90ih u drugi plan. Na top listi zločina na prvo mesto izbili su oni partizanski.

Najveći broj doktorskih disertacija, monografija, zbirki dokumenata i članaka objavljen je poslednjih godina o socijalističkoj Jugoslaviji. Opšte karakteristike srpske historiografije odnose se i na najveći deo te produkcije. Main stream historiografija, tradicionalistička i neorankeovska, fiksirala se u prvom redu na diplomatsku istoriju i to uglavnom shvaćene bilateralno, bez ikakvog konteksta i opštijeg razumevanja globalnih kretanja. S izuzetkom jednog broja knjiga koje su nam donele važna saznanja o društvenoj, kulturnoj, ekonomskoj istoriji ili istoriji sećanja u tom periodu, najveći deo produkcije doprineo je pukom gomilanju činjenica, što nas nije približilo poznavanju Jugoslavije. Naprotiv, ta reciklaža arhivskih fondova i deskriptivno množenje stranica kao da je tu upravo da se ključna pitanja Jugoslavije ne bi postavila.

S druge strane, kondenzovana slika socijalističke Jugoslavije koju možemo naći u udžbenicima objavljenim posle 2000 veoma je interesantna za tumačenje. Komparativno istraživanje udžbenika svih država nastalih na tlu Jugoslavije pokazalo je da je slika najnegativnija u Hrvatskoj i u Srbiji. Opšta slika koja se formira preko srpskih udžbenika, slika naroda žrtve, prevučena je i preko slike socijalističke Jugoslavije, pa se u udžbenicima mogu naći poznate teze iz Memoranduma SANU o eksploataciji Srbije, o njenom

neravnopravnom položaju, o pokrajinama koje su podelile njenu teritoriju i o stalnom separatizmu drugih republika koje su težile da unište Jugoslaviju.

Ono što je za naš današnji skup najvažnije je činjenica da slika socijalističke Jugoslavije pre svega ima funkciju opravdavanja sopstvene pozicije u ratovima 90ih, koji su prikazani kao isključivi rezultat i posledica prethodnog, komunističkog i jugoslovenskog perioda. Time se u potpunosti aboliraju nacionalne i nacionalističke elite koje su na vlast došle krajem 80-ih i koje su pokrenule rat u ime svoje ideologije. Drugim rečima, za rat se optužuje komunizam, a ne nacionalizam; ustav iz 1974, a ne oni iz 1990-e. Time je Jugoslavija poslužila za indulgenciju današnjih država, a komunizam za ideološku indulgenciju nacionalizma. Tim zamenama teza odvajamo se od mogućnosti da razumemo te ratove i njihove uzroke, pa vrata za ponovo upadanje u istu grešku ostaju otvorena.

Ono što posebno brine je činjenica da se u današnjim udžbenicima istorije uzroci ratova objašnjavaju identičnim argumentima koji su korišteni da bi se rat ideološki proizveo. Dakle, distanca od više od 20 godina od kraja rata nije donela ništa novo, a društva se nisu pokrenula od onog trenutka kada su ušla u rat do međusobnog istrebljenja. U srpskim udžbenicima jedino objašnjenje je ono koje je davao i Miloševićev režim – da su Jugoslaviju srušile separatističke republike, u prvom redu Slovenija i Hrvatska, a da je rušenje počelo već s uklanjanjem Aleksandra Rankovića i počecima federalizacije države: “Njegovom smenom (Rankovićevom) zbog navodnog (podvukla DS) prisluškivanja Tita, započeo je proces razgradnje Jugoslavije, uz sve veće tendencije Slovenije i Hrvatske kao osamostaljenja”. Time se raspad Jugoslavije smešta u vreme socijalističke Jugoslavije, a ovim izrazom “navodno”, Ranković se predstavlja kao još jedna nevina srpska žrtva, čime se dodatno utvrđuje mitska martirska matrica. Od tog trenutka pa na dalje se izvodi prava linija, koja ide preko nemira na Kosovu 1968, u Hrvatskoj 1967–1971, Sloveniji 1969 i na kraju presudnog udarca Jugoslaviji – Ustava 1974. U svim tim događajima prikazuje se separatizam jugoslovenskih republika i pokrajina i njihova tobožnja stalna namera da sruše Jugoslaviju, koju, po tom narativu, srpska strana brani. Federalizacija se vidi kao suprotstavljena srpskim nacionalnim interesima.

Drugim rečima, glavna odgovornost leži na nacionalizmima drugih naroda, dok se srpski nacionalizam ne pominje kao uzrok raspada, već se srpska politika predstavlja kao neshvaćena poslednja odbrana i zaštita zajedništva, što je bila osnovna matrica Miloševićeve propagande.

Ovaj vrlo skraćeni i nužno površni pregled trebalo je da pokaže da je glavni tok istoriografije propustio da se bavi ključnim temama za razumevanje zajedničke države. Istovremeno, teme koje su se pokretale bile su tu bilo da bi pomerile fokus, pa su tako srpske žrtve u Prvom svetskom ratu zamenile kompleks pitanja oko stvaranja Jugoslavije, a zločini počinjeni 44–45 potisnuli kompleksnost onoga što je Branko Petranović s pravom zvao revolucija i kontrarevolucija. Istorija socijalističke Jugoslavije umesto socijalnih, privrednih, zdravstvenih, obrazovnih i velikih spoljno političkih tema svedena najvećim delom na puku bilateralu. Istovremeno s tim zatamljavanjem važnih pitanja zvanična istorija, ona koju sve generacije u obaveznom režimu školovanja moraju da prime ili nije bila pod uticajem stvarnih istoriografskih rezultata ili je u svest đaka ulivala mitska, književna ili čak čaršijska tumačenja. Time se pokazuje da na konstrukciju sećanja prošlost ima najmanje uticaja. Jugoslovenska kriza, rat i današnje antijugoslovenstvo uticali su na odnos prema Jugoslaviji više od samih događaja 1918–1991. Istorijska nauka nije želela da primi svoju odgovornost kritičke discipline, pa ni onda kada su najstrašniji zločini iz 90ih pred nju ulimativno postavljali taj zadatak. S druge strane, nastava istorije se dokazala kao produženje rata drugim sredstvima ili predvojnička obuka koja mnogo više učestvuje u pripremi novog rata nego prevazilaženju starog.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Zahvaljujem se profesorki Dubravki Stojanović i sada bih zamolio kolegu Gaja Trifkovića da koncentrične krugove izlaganja sada fokusira na jednu vrlo specifičnu temu, koja je i izvor najvećih polemika možda i svojevrstnih manjih ili većih društvenih trauma u svakom od društava i u svakoj od država nastalih raspadom Jugoslavije, a to je Drugi svetski rat.

GAJ TRIFKOVIĆ

Neophodna sveobuhvatna istorija Drugog svetskog rata

Dobar dan. Samo nekoliko reči o istoriografiji o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, na našim prostorima pa i šire. Počeo bih kratkim uvodom o ulozi i važnosti istoriografije o Drugom svetskom ratu u SFRJ od 1941. do 1991. godine. Kao što se zna, narativ o Drugom svetskom ratu bio je stub kolektivnog pamćenja i nekog novog identiteta nove Jugoslavije, a praktična svrha je bila u legitimizaciji revolucionarnog preuzimanja vlasti od strane partizana Narodnooslobodilačkog pokreta. Odlikovalo ga je što se striktno sa vojno-istorijskog stanovišta daje jedan sintetizovan prikaz ratnih dešavanja. Zatim tu je

fokus na Vrhovni štab i tih sedam ofanziva. U starom bosanskohercegovačkom, odnosno jugoslovenskom filmu “Kutuz”, ima jedna scena gde bivši robijaš polaže razliku razreda od petog do osmog, i predsednik komisije ga pita, geografija, fizičko, dolazi do istorije. Pita: “Kakav si sa istorijom?” Kaže: “Znam, bilo je sedam ofanziva.” Pogledaše se članovi komisije: “Dobar je, zna istoriju.”

U odnosu na tih sedam ofanziva je otprilike disproporcionalno ležao fokus istraživanja na temu, u generalnim prikazima rata. Dalje, primetio sam da je fokus bio na domaćoj upotrebi, jako malo knjiga, djela je prevedeno na strane jezike. To se uglavnom radilo o nekim generalnim prikazivanjima rata, poput Strugarovog (Vlado) izdanja na njemačkom iz 1969. godine, i čini mi se da su bila još dva izdanja na engleskom, s kraja sedamdesetih i sredinom osamdesetih godina. Dnevnicima Vladimira Dedijera su prevedeni početkom devedesetih, bilo je nekoliko simpozijuma jugoslovenskih i stranih istoričara, koji su, pretpostavljam, imali konkretne verzije na engleskom. Stanje se menja 1991. godine. Raspad SFRJ vuče sa sobom i opadanje interesa izvesnog dela naučne zajednice za konkretno istraživanje vojno-istorijskih aspekata rata; da li je to zbog zasićenosti ljudi, pretpostavljam da se o tome jako govorilo tokom prethodnih 45 godina, da li je to posledica jednog opšteg pomicanja vojne istorije iz akademije, ne znam, dalo bi se govoriti o tome; uglavnom, interes je opao, ili se prebacio u revizionističke krugove, tu uključujem i neke profesionalne istoričare.

A, opšti interes za te stvari se seli u javni prostor, rekao bih da vakuum ispunjava i internet, poput foruma ili komentara, gde naravno dominira revizionizam, dnevna politika i ovo što je moj prijatelj nazvao babologijom – “pričala mi baba...” to važi kao ultimativni argument u bilo kakvoj raspravi o ulozi četnika u Drugom svetskom ratu. Znači, on je čuo porodične priče i to je tako, bilo kakvo kontriranje citiranjem dokumenata ili argumenata tu ne pije nikakve vode.

Rekao bih da su, da ih tako nazovem, antirevizionistički krugovi ostali pri starim matricama, pri korišćenju stare terminologije poput narodnooslobodilčake borbe ili nazivanje četvrte, a sada da je nazovem četvrte neprijateljske ofanzive, bitkom na

Neretvi, bitkom za ranjenike. Znači korišćenje tih nekih starih, da kažem, tradicionalnih izraza. Za to postoji razlog, jer je sve očiglednije da alternativa ne postoji, da ne postoji moderna alternativa tome. Kao deziderat prvog reda, ja bih naveo potrebu pisanja sveobuhvatne istorije Drugog svetskog rata na našim prostorima, multidisciplitarne; videli smo i po ovom projektu da regionu ne manjka kvalitetnih istoričara. Rekao bih da su tehnički uslovi povoljni. Naveo bih trend digitalizacije arhivske građe. Imate besplatno pristup, recimo, najmanje stotinjak rolni mikrofilmovanih dokumenata iz arhiva Sjedinjenih Država, nemačkih dokumenata... Imate barem tri ruska arhiva koji sadrže bukvalno, milione stranice dokumenata, poglavito vojnih, ali ima tu i diplomatskih iz vremena Drugog svjetskog rata. Postoji i druga, bolja strana interneta, ima nekoliko stručnih foruma gde stručnjaci razmenjuju mišljenja i materijale, imate nekoliko on lajn biblioteka sa priličnom količinom sekundarnih izvora koji su takođe slobodno dostupni.

Šta bi ta istorija obuhvatala?

Obuhvatala bi, rekao bih, na prvom mestu, iz svoje vizure, staru vojnu istoriju koja je još uvijek aktuelna. Ako hoćete nešto da citirate, osnovno djelo, još uvek se citira Gotovinin "Oslobodilački rat naroda Jugoslavije", iz 1957, odnosno iz 1965. godine. Dolazile su posle neke dodatne knjige, dodatna djela, ali oni uglavnom ponavljaju sve što je ovde napisano ili propisano. Nezamislivo je da o bici za Staljingrad, ili iskrcavanju u Normandiji nije ništa pisano 30 godina, vani je to nezamislivo, međutim, to je naša stvarnost. Jednostavno alternative nema, za sada.

Pored toga, ima još nekoliko tema koje, izdvojio sam tri, ali sigurno bi se našlo još, kojima je stvarno neophodna prava istoriografska obrada. Izdvojio bih pitanje partizanskih represalija protiv civilnog stanovništva u toku rata, ne mislim ovde na posleratne represalije. Imamo temu, dodao bih još, da je sad zasad, prerogativ i dalje revizionističkih istoričara, ne postoji prava kvalitetna istoriografska obrada ovog pitanja. Sledeću temu nazvao bih "tretman osovinskih zarobljenika u jugoslovenskom zarobljeništvu od 1945, do 1952. godine". O tome se u Jugoslaviji i posle nje nije ništa pisalo, zato što ova tema nema dnevnopolitički potencijal, ne može se iskoristiti, jer to su bili Njemci,

Talijani... nemoguće je iskoristiti u ovim međurepubličkim trvenjima. I recimo, naveo bih još, sveobuhvatan prikaz odnosa sa zapadnim saveznicima i SSSR, o tome je pisano, ali radilo se uglavnom o obradama odnosa na najvišem nivou. Jako malo znamo o funkcionisanjima stranih misija pri partizanskim jedinicama, iako materijali postoje, naravno, u Nacionalnom arhivu Ujedinjenog Kraljevstva i tu bi bilo dobro postaviti pitanje, povući paralelu sa sovjetskim, odnosno ruskim tretmanom materijalne pomoći. Kako je stizala i koliko je bilo, i kakav je ona uticaj imala na vojne operacije.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Nakon ovih izlaganja, pozvao bih i vas u publici da postavite svoja pitanja, da pokušamo problematizirati i potražiti odgovor na pitanje, kako napred. Gospođa Latinka Perović, izvolite.

LATINKA PEROVIĆ

Slobodna sam da saopšti svoj osnovni utisak da čega god smo se dotakli ništa nismo mogli da uprostim, jer se sve pokazalo kao krajnje složeno. Mislim tu na politiku, državno uređenje, na dominantne ideologije, na ekonomiju, ali mislim i na kulturu za koju smo veoma teško pronašli autora i ja se zaista u ime našeg priređivačkog odbora toplo zahvaljujem profesru Makuljeviću koji je prihvatio da o tome napiše svoj rad. Ali, dopuštam sebi da kažem, upravo njegov rad otvara mnogo pitanja za raspravu. On je rekao da uočava razliku između istoričara i istoričara umetnosti u raspravama u kulturi, odnosno da kod istoričara ne nalazi ono što nalazi kod istoričara umetnosti, to jest jednu ideju, predstavu o jugoslovenskoj kulturi. Mislim da ceo taj problem ima više nivoa i da se na svakom od tih posebnih nivoa mora razmatrati da ne bi došlo do nesporazuma. Ono po čemu se jedan narod među drugim narodima razlikuje to je njegova kultura. Tako je bilo i sa kulturama jugoslovenskih naroda. One se, pre svega po svojoj razvijenosti u trenutku ulaska u Jugoslaviju veoma razlikuju. Razlikuju se po pismenosti, po razvijenosti sistema ustanova za obrazovanje, od najviših do najnižih,

po čitavom nizu specifičnosti široke masovne kulture do umetničkog stvaralaštva. Ono je univerzalno ono je pristupačno, mi Šekspira i Dostojevskog smatramo svojim piscima, iako je jedan Englez a drugi Rus, to ne možemo reći za kulturu opšte. Pre svega mi često kažemo – jezičke srodnosti. Ali, mi razumemo Slovence i Makedonce, ali ne u meri da bismo mogli čitati i pisati na makedonskom i slovenskom jeziku. Znači, te jezike moramo poznavati i tretirati ih ravnopravno. Drugo, ta jezička stvarnost prve pa i druge Jugoslavije je krajnje složena. Vi u prvoj Jugoslaviji pored etnički priznatih naroda imate više od 500.000 Nemaca, više od 400.000 Mađara, više od 400.000 Arbanasa, tako da, tu finu razliku o kojoj govorimo kada govorimo o razvijenom demokratskom humanom društvu moramo imati u vidu. Drugo, moramo imati u vidu vrlo različitu razvijenost kultura u Jugoslaviji, što pokazuje i naš Zbornik. Nekada nam kažu – zašto u ovom radu nema ovoga ili onoga? Nema, jer mi smo hteli Zbornikom da pružimo sliku razvoja istoriografija u razvoju. Mi nismo ništa forsirali, onako kako je realno stanje tako se ono vidi i u Zborniku. Mislim da treba voditi računa o tome. Slušajte, Ivan Cankar je posle Balkanskih ratova govorio da je on za političko jedinstvo južnih Slovena, ali da nije za kulturno jedinstvo. Jer u toj posebnosti jezika, sistema obrazovanosti, čitavog niza vrednosti ogledaju se te posebnosti slovenačkog naroda. Kolega Repe je veoma dobro u svom prilogu pokazao da su se Slovenci u kulturnom pogledu visoko razvili u Jugoslaviji. Da su usavršili svoj jezik, da su podigli nivoe obrazovanja do univerziteta, da su osnovali Akademiju nauka, to su neke vrednosti kojima su oni težili u okviru zajedničke države. I da bi te vrednosti ostvarili njima je bila potrebna demokratska i federativna Jugoslavija, tako da se čuvamo pojednostavljenja u tom smislu da bismo ono što je ostvarivo u umetnosti kao univerzalna vrednost pomešali sa potrebama kulture naroda po kome se on prepoznaje među drugim narodima. To bi bilo vrlo važno da bismo izbegli neke nove rasprave i neke nove nesporazume u polemici o daljem razvoju ovog regiona. Jer, jugoslovenska kultura i umetnost, po meni, tu se slažem sa Vladom Gligorovom, ako sam ga dobro razumela, nisu isto što i jedna homogena jugoslovenska kultura unutar cele Jugoslavije.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Gospodin Božo Repe je takođe imao pitanje.

BOŽO REPE

Hvala. Ja sam bio i još sam u velikom iskušenju da nešto kažem o svim vašim izlaganjima, ali, naravno, ne mogu jer su sva vrlo interesantna. Pa pošto imam priliku, zadržao bih se na jednoj tezi kod doktora Gligorova. Prvo da kažem nešto oko tog pitanja razvijeni, nerazvijeni i fonda za nerazvijene. Sredinom šezdesetih godina tadašnji slovenački predsednik Vlade Boris Krajger dao je izračunati – da li Slovenija gubi ili dobija, to je bilo još vrlo centralističko vreme, i pre reforme je to bilo. Ti ljudi što su to radili ustanovili su da zapravo, ne gubi. Na kraju, kad se sve svede ispod crte, ona dobija. Verovatno i drugi misle da je bio problem Slovenije sa Jugoslavijom u ekonomskom smislu. Ima regionalnih dispariteta svugde, i u Italiji itd. Slovenija je imala vrlo veliki uticaj na političko uređenje Jugoslavije, više nego što je recimo, bilo proporcionalno njeno stanovništvo i sve druge stvari. Znao da su čak ustav 1974, zvali Kardeljevski ustav. Puno manji uticaj je bio na nekim drugim područjima, a naročito na koncipiranju ekonomske politike. Jugoslovenska ekonomska politika je skoro do kraja išla po onoj maksimi – najsporije lađe u konvoju, politike koja se prilagođavala nerazvijenom delu Jugoslavije. A, ono što sam hteo pitati su, u stvari, dva pitanja.

Prvo, proizlazi nekako iz onoga što ste kazali u Srbiji, što je meni vrlo interesantno – da je 1979. dostigla taj svoj najviši stepen razvoja. Jugoslavija je bila nekako, po mom viđenju, podeljena pola-pola između razvijenog i nerazvijenog dela, i Srbija, takozvana uža Srbija tu je bila centar. U osamdesetim godinama to je išlo dole. Srbija nije zvanično priznala da zapravo ide u pravcu nerazvijenih, ali je to nekako probala izbalansirati na druge načine, kroz politiku, različite subvencije u poljoprivredi i preko nekih drugih stvari. Tu je počela tiha erozija. Pitanje je, da li ja imam pravo, nisam ekonomista, ili nemam.

Drugo, ove vaše analize, čitao sam, u poslednje vreme nisam – odlične su što se tiče odnosa Evropske unije. Ali ja bih vas pitao obrnuto, vi izučavate ono što ljudi očekuju od

Evropske unije, a pitao bih obrnuto – šta Evropska unija očekuje ovde. Da li je i iz njene perspektive onih 30 godina, što ste kazali, vreme u koje bi one mogle ući u Evropsku uniju.

RADOMIR LIČINA

Gospođa Perović je pomenula pitanje jezika. Ja bih samo vrlo kratko pitao za komentar, ako ga neko ima. Znamo šta se događalo sa jezicima i onim jezikom koji se nazivao srpskohrvatski i hrvatskosrpski u staroj Jugoslaviji i kako se danas sve ne nazivaju ovi novi jezici. Pitam to zato što za nekoliko nedelja u Beogradu imamo Sajam knjiga, imaćemo počasne goste, četiri zemlje. One nastupaju pod sloganom: četiri zemlje – jedan jezik, Nemačka, Austrija, Švajcarska i Lihtenštajn.

DRAGO ROKSANDIĆ

Nisam o tome hteo govoriti, ali moram reći da je naziv hrvatski jezik mnogo stariji nego naziv hrvatskosrpski ili srpskohrvatski. Naziv srpski jezik takođe, itd. Prema tome, podržao bih gospođu Latinku Perović, kad govorimo o jugoslovenskim projektima, realizacijama koje ni u kome slučaju ne smemo zaboravljati niti potcenjivati, u njihovim povjesnim potencijalima, nikada ne smemo gubiti iz vida dinamiku unutar kojih se pojavljuju i nestaju. Jer, Ivan Kukuljević Cancinski je doista napravio, to što jeste i slovník, arhiv, i ne znam šta drugo ne, ali je realizirao i 99 odsto inicijativa s hrvatskim atribucijama. Tako da sa tog stajališta, uvek treba imati na umu te zamene konteksta, još u njegovom životu i u dugome trajanju. To važi i za bilo koga drugog, uključujući i Ivana Meštrovića koji u poznim godinama baš i nije bio oduševljen kad ga se podsećalo na to što je sve u životu radio.

Samo trenutak, ne potcenjujem to što kažete, jer doista i Miroslav Krleža je koristio pojam jugoslovenska, socijalistička kultura i drugi ne znam ko sve ne, ja sam zato da to i te kako respektiramo. Svaki od tih fenomena, da konstantiramo nužne činjenice i stavimo u kontekst, to trebamo raditi još više nego što smo do sada. Međutim, kao i obično Vlado Gligorov me je potakao kao i ja njega jutros. Nedavno je u nas gostovao

Ivo Družić i rekao da je hrvatska industrijska proizvodnja sada na nivou 1978. godine. To znači da, bar kad je o industriji reč, mi ne govorimo o ukupnim pokazateljima, gospodarskim pokazateljima, već je involucija više nego očita. Prema tome, ja kao čovek koji nisam ekonomista, ali imam smisao za nešto skupa, ne volim te crno-bjele šeme kad me se stalno uverava da nešto zbilja u 100 godina ne ide dobro. A mi smo ipak svjesni da je agrarno društvo konvertirano u industrijsko društvo, da su nepismeni najvećim delom postali pismeni, da ruralne realnosti su konvertirane u urbane realnosti, pa nije to palo s neba. Dakle, bez ikakvih euforija itd, ja sam prvi, kao čovek duboko jugoslovenskih uverenja siguran da je odgovornost onih koji su koncentrirali vlast i moć do kraja osamdesetih za krvavi finale, daleko najveća, mnogo veća nego onih koji su na vlast došli u nekoliko mjeseci, tu nema prostora za iluzije, niti za bilo kakva zavaravanja. Mi moramo ući u te stvari da vidimo o čemu se tu radi i, naravno, sa najvećim uvažavanjem i za prilog i za sve što desetlećima radiš, molio bih da u budućoj fazi, ako se projekat nastavi razvijati, a bila bi šteta da se ne razvija, doista uđemo u komparastičke aspekte kao što je to sada Božo Repe bio govorio, kako se u kojoj situaciji percipira, status unutar jugoslavenske zajednice, da bismo videli u kojoj dinamici ona kad kako funkcioniра. Opet se vraćam na Ivu Družića, on je tvrdio, kad je reč o industrijskom razvitku, najuspešnije su godine početkom stoleća, politika novoga kursa, hrvatsko-srpska koalicija, 1920. godine i ove koje si ti spomenuo 1960. godine, nisu u pitanju samo naznake, tu se ipak radi o ciklusima. To bi me interesiralo, šta se tu još sve treba raditi, uvažavajući doista veliki broj radova, mi, nažalost, ekonomske historije u Zagrebu nemamo, ali ne znam kako to ovde funkcioniра, ili bilo gde drugde. Postoji potreba za tim istraživanjima da bismo onda ove insificuencije mogli bolje razumeti, gde stvari pucaju.

ŠERBO RASTODER
Jugoslavija je bila faktor istorije

Moram da se izvinim što ne mogu ustati, nadam se da mi nećete zameriti. Prvo ću da iskažem zadovoljstvo što sam član ovog tima i naravno, beskrajnu zahvalnost, prije svega gospođi Latinki Perović i gospođi Sonji Biserko, na nečemu što je malo kome uspelo da uradi, a to je da nas sve objedini oko zajedničke ideje u zajedničkom projektu o kome svi imamo različito mišljenje. A, da imamo različito mišljenje, naravno, čuli smo od prethodnih diskutanata. Profesor Drago Roksandić u jednoj lucidnoj analizi koja je pošla od mentalne arheologije Trajana Stojanovića, ustvari, pokazao je da je istorija

Jugoslavije apsolutno sve što se tiče celokupnog civilizacijskog nasleđa jednog prostora. U tom djelu možemo da se složimo ili ne složimo sa takvim postavkama, i one bi nas vrlo daleko odvele u onome što je kompletna analiza svih bitnih elemenata koji su supstituirali ono čime se mi bavimo.

Naravno, što je za mene posebno značajno, a to je profesor Roksandić potencirao, da je za nas sa istoka, a ja dolazim iz najmanje republike, iz Crne Gore, Zagreb uvek bio u istoriografskom smislu neka kopča sa savremenim evropskim istoriografskim tendencijama. I u tom smislu smo mi možda pogrešno percipirali ono što su nova saznanja i ono što je dominantna istoriografska škola, što pre svega definišu dva dominantna centra, a to su Zagreb i Beograd i onda smo čuli otprilike refleksije na te poglede upravo iz ta dva centra.

Dakle, mene profesor Roksandić uvek inspiriše tim modernizmom u istoriografiji, pre svega kroz pominjanje ekohistorije i nekih problema koji su možda izostavljeni, što se slažem, da se detaljnije obrađuju.

Prije svega, mislim, profesor Roksandić je spomenuo taj problem, na projekte jadranske pruge kojih je u Jugoslaviji bilo, ja mislim, najmanje tridesetak. I to je, ustvari, problem integracije prostora. I problem Jugoslavije šta je to njen integrativni faktor. Na kraju se ispostavlja da je njen integrativni faktor – diktatura. Čim nestane diktatura nestane i Jugoslavija, o tome moramo promišljati na taj način.

Drugo, na što bih hteo da se osvrnem, o tome je koleginica Dubravka Stojanović govorila, pridružiću joj se s konstatacijom, ja sam možda jedini autor zabranjenog udžbenika istorije ovde, a da je najveći paradoks u tome što ja nisam autor tog zabranjenog dijela, ali pošto tamo kod nas sve što ne valja misle da ja radim, odmah su ga zabranili, jer sam ja odbio da priznam da Crna Gora nije učestvovala u ovom ratu. Od mene su tražili da maknem formulaciju Crna Gora je bila u zajednici sa Srbijom i nije imala vojsku i nije mogla učestvovati u napadu na Dubrovnik. Ja sam to odbio, oni su “pametno” uradili, pa nisu zabranili udžbenik, ali su ga povukli iz upotrebe. I mogu vam reći, to meni nije škodilo; naprotiv, donelo mi je veću slavu nego da je taj udžbenik bio u upotrebi.

Zašto to govorim, šta mi je palo na pamet iz vaših izlaganja? Sredina koja je toliko gromoglasno branila državu, danas ima najnegativniji stav o istoriografiji u toj državi. I to je meni dokaz ili na neki način povod, ili indicija da promišljamo upravo o ratu devedesetih, kao paroli za odbranu Jugoslavije. Pokazalo se veoma jasno da se tu nikakva Jugoslavija nije branila. Ako se nikakva Jugoslavija nije branila, mislim da je manje-više svima jasno, onda moramo ipak uspostaviti nešto što se zove dijalog. Kad to kažem, meni nije jasno šta je to revizionizam u istoriji. Evo, zašto? Zato što ja spadam u one “iščašene” naučnike koji kažu – istorija se ne može napisati, ona se piše. Dakle, ja razumem drugačije shvatanje o istoriografiji, ali onda je sva istorija i istoriografija jedna vrsta revizionizma.

Zašto ovo kažem? Ovo kažem u kontekstu o kojem ste vi pričali, o zameni subjekta istorije: pa, do juče su svi bili partizani, a danas su četnici. Ali, suština je sledeća, mi kao grupacija koja radimo na ovome ne treba nijednog trenutka da odbijemo dijalog i sa tim ljudima koji različito misle od nas i sa tom grupacijom koja možda nas smatra nekim zabludelim ljudima koji rade neke poslove koji oficijeno njima pripadaju, ili, koliko sutra će možda biti instruisani za različite napade koji će nas optužiti za neke anacionalne elemente koji vaskrsavaju neku tvorevinu koja je propala.

Ne gospodo, mi se bavimo istorijom, Jugoslavija je bila faktor te istorije, kao što je profesor Roksandić rekao, kao i sva carstva i sve prethodne državne tvorevine i u tom smislu je vrlo važno da ova naša publikacija dospije do što šireg kruga ljudi, ne samo istoričara.

Bilo bi izuzetno zanimljivo da neko uzme da izanalizira literaturu koja se koristi na univerzitetima za ispite iz istorije Jugoslavije. Mislim da bi to dodatno, nama kao naučnicima bio bitan pokazatelj koja je to literatura koja je sada najfrekventnija, jer, ipak, produkcija je enormna. Radili smo, čini mi se 2003. godine, jedan evropski projekat o istoriografiji u jugoslovenskim zemljama posle komunizma i, sećam se, to je bila jedna impresivna produkcija.

Mislim, takođe, da je jako važno što ova knjiga ima i svoje izdanje na engleskom. Pre svega, u kontekstu o kojem je kolega Gaj Trifković pričao, a to je ta mogućnost korišćenja savremene tehnologije za promovisanje nekih stvari i, verujem, i najveći dio nas treba da se kloni iluzije da je ovo nešto najbolje što je urađeno: ovo je samo nešto što je urađeno u moru svega što će se raditi i što je urađeno. Hvala lepo.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Oba komentara se na neki način tiču ratnog raspada Jugoslavije i prosto karaktera koji je u tom periodu imala i politika u Srbiji, s tim što imamo i opštije komentare od profesora Šerba Rastodera, pa bih sada zamolio učesnike panela da prokomentarišu i da odgovore na ono što se postavlja kao pitanje u okviru ovih komentara.

ALEKSANDAR SEKULOVIĆ

Žao mi je što nisam bio juče na konferenciji kada se razgovaralo o uzrocima raspada Jugoslavije. Moja teza, s tim u vezi, jeste da je glavni uzročnik jugoslovenskog kolapsa *srpsko-slovenačka zavera*. Tu tezu ne mogu sada da obrazlažem i dokazujem, dovoljno je pogledati zajedničko saopštenje Milošević-Kučan iz januara 1991. godine u kome je jasno rečeno šta dve strane žele i šta će uraditi sa Jugoslavijom.

Što se tiče današnjeg stanja u Srbiji, očigledno je da je nacional-socijalistički režim Milošević-Šešelj u potpunosti reinkarniran. Sve iz tog perioda ponovo je na javnoj i političkoj sceni, sve su to isti ljudi, isti je kult ličnosti, jednom rečju sve je isto osim što nema rata jer je Srbija shvatila da nije u stanju da ratuje. Današnje stanje u Srbiji najbolje opisuje onaj čuveni aforizam Jirži Leca u kome on kaže: “Ako ljudožder, dok jede, koristi nož i viljušku – da li je to napredak?” Elem, ništa se nije promenilo osim što su naši vladodršci naučili da koriste nož i viljušku

Kada se radi o odnosima Srbije sa Zapadom, osnovna stvar koju treba konstatovati jeste da postoji oštra suprotnost između vrednosnih sistema Srbije i zapadnog sveta. Ni ovu tezu ne mogu da obrazlažem, dovoljno je podsetiti na dijametralno suprotne

ocene o “Oluji” ili o NATO intervenciji 1999. godine. Dakle, na pitanje koje je postavila ova konferencija “Šta dalje?” ja odgovaram da se ne može dalje zajedno ići sa tako različitim vrednosnim sistemima. Jednostavno, do njihovog usaglašavanja mora doći, ali to nije pijačna stvar, to se ne može postići nekim kompromisom ili nagodbom oko cene, niti tako što će doći do uzajamnog popuštanja i ublažavanja stavova, već se radi o tome da neko mora iz temelja da promeni svoj stav.

Na pitanje kako je i zbog čega došlo do reinkarnacije zločinačkog nacional-socijalističkog režima u Srbiji, odgovorio bih da je na to uticalo više faktora, ali mi se čini da su krivica i odgovornost Zapada dominantni zato što Zapad nije do kraja raščistio sa velikosrpskim nacionalizmom onda kada je to mogao da učini, tj. u periodu 1990-1995. U to vreme Zapad je bio veoma iscrpljen borbom protiv komunizma i bio je programiran, kao Kiborg, da postupa samo po šemi *dobri momci – loši momci, antikomunisti – komunisti*. Usled toga, kada se součio sa etničkim ratovima u Jugoslaviji on nije znao da prepozna kakva je koja strana jer su svi oni bili antikomunisti i Zapad je bio zbunjen pred tom činjenicom. Ja sam siguran da genocida u Srebrenici ne bi bilo da je Mladićeva vojska nosila kape “titovke” sa petokrakom i da su govorili da su komunisti. U tom slučaju bi holandski vojnici žestoko reagovali, bila bi data uzbuna svim vojnim bazama u Evropi i genocid bi bio sprečen. U odsustvu takvog jasnog stava predstavnici Zapada u mirovnim misijama ponašali su se svako prema ličnom nahođenju ili, kao Jasuši Akaši, prema količini novca koju su dobili od srpske strane.

Mislim da Zapad ima sada drugu šansu i možda poslednju priliku da svede račune i definitivno raščisti sa velikosrpskim nacionalizmom. Zbog čega? Zato što je velikosrpski nacionalizam doneo neopozivu odluku da po svaku cenu vrati Crnu Goru u sastav Srbije. U Crnoj Gori se danas bje odlučujuća bitka za budućnost celog regiona. Velikosrpski nacionalizam deluje preko neofašističke organizacije pod nazivom Demokratski front koji je već preduzeo brojne akcije za destabilizaciju te države. Međutim, to je bila samo proba za ono što će se svakako dogoditi, ukoliko Zapad i ovoga puta bude oklevao i propustio da reaguje na pravi način i u pravo vreme.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Oba komentara se na neki način tiču ratnog raspada Jugoslavije i prosto karaktera koji je u tom periodu imala i politika u Srbiji, s tim što imamo i opštije komentare od profesora Šerba Rastodera, pa bih sada zamolio učesnike panela da prokomentarišu i da odgovore na ono što se postavlja kao pitanje u okviru ovih komentara.

DRAGO ROKSANDIĆ

Hvala kolegi Šerbu, na ovim pitanjima. Vrlo kratko oko, najprije, diktatura. Vi ste ovom rečenicom rekli nešto što je bitno u celoj priči. Modernizacijske teorije, od Rostova nadalje su nas uverile da modernizacije nema bez demokartizacije politike, tržišne ekonomije, disperzije kulture, itd, itd. Međutim, mi smo svesni da je, primirice, Narodna Republika Kina modernizirala svoje gospodarstvo do razmera koje su povjesno bez presedana, bez demokratizacije politike. Da ne ulazim u bilo kakve svjetske primere, bilo bi ih izuzetno mnogo.

Teorija modernizacije se, ustvari, javila kao konkurencija marksističkome shvatanju povijesti i to nikad ne treba gubiti iz vida. I ja sam ju, dakako, i te kako često koristio, međutim, moramo biti svjesni kad istražujemo i šta istražujemo, odnosno da vrlo jasno definiramo čime se bavimo i da to imamo na umu. Ja sam napisao 1986. godine da je problem u tome što je cijeli jugoslavenski projekt definiran u hrvatskoj tradiciji, ali naravno, u horizontu od Triglava do Varne, međutim, da Hrvatska, ona nagodbena u Austrougarskoj, ni iz daleka nije imala potencijala da bi to realizirala. Da je politički i vojni potencijal u određenom trenutku bio na strani Srbije koja, sama Srbija (ja ne govorim o Srbima, stalno treba praviti razliku između Srbije i Srba), jednostavno se našla u takvoj konstelaciji da je to realizirala. Prema tome, mnogo su složenija ta pitanja. Tu nikakve automatizme ne bih uvodio, nego bih istraživao to što se dešavalo.

Hvala vam što ste podsetili, u Zagrebu su odavno objavljeni projekti željezničkih pruga, verovatno i sami znate, iz XIX stoljeća; međutim, toga je strašno puno bilo, međutim, treba upozoriti da je jedan od uzroka dezintegracije Jugoslavije to što u dinarskom

arealu nikad nije izgrađena prometnica sjeverozapad-jugoistok, koja bi Zagreb povezi-vala sa Sarajevom, sa Novim Pazarom, Nišom, itd, kao i što je otpor izgradnji Jadranske magistrale vrlo dugo postojao. Ako su građene transverzalne komunikacije, one su uglavnom bile horizontalne, vertikalne nisu horizontalne, što je, uvjetno rečeno, pojed-nostavljena slika.

Kad je reč o odgovornostima za rat, pitao sam jednom Duška Bilandžića, “pa, dobro, zašto je, kad je bilo jasno, u ono vreme između 1948. i 1953. godine da treba demokratizirati društvo, Jugoslavija ušla u balkanski pakt, bar jednom nogom je bila”. On mi je rekao da je, po njegovom mišljenju, cjeli taj Đilasovski koncept bio pod uticajem paničnog straha od obnove bratoubilačkoga rata. Da bi, jednostavno, bilo kakva demokratizacija vrlo brzo dovela do pluralizacije u onim, u istinu teškim tranzicijskim razdobljima, i da je to, po njegovom sudu, bilo glavno.

S tim u vezi, vrlo kratka natuknica: pazite, Jugoslavija je 1918, nastala nakon bratou-bilačkog rata. Okupacija Srbije i okupacija Crne Gore je velikim dijelom bila realizirana vojnim jedinicama koje su činili južni Sloveni iz Habzburške monarhije, uključujući i Srbe, dakako, ali primarno, Hrvate, Bošnjake, itd. I to nije bila okupacija u rukavicama. Toplički ustanak je najbolji pokazatelj.

S druge strane, to nije istina da sa južnoslavenske strane iz Habzburške monarhije ogroman doprinos nije dat stvaranju Jugoslavije. 1914. godine je mnoštvo ljudi završilo u logorima, nekoliko stotina ljudi je ubijeno, bar pet stotina u to doba, nisam sigu-ran, nemojte me držati za riječ, ali je tihe ezgekucije bilo nemalo. Da ne govorimo o Jugoslavenskom odboru, da ne govorimo o dobrovoljcima koji nisu bili samo srpske nacionalnosti, nego i hrvatske i slovenske, itd. S tog stajališta, cjeli taj proces je bio dubinski, tu nema nikakvoga spora.

Ali, u Drugom svjetskom ratu, ja nisam suglasan s vama, da Jugoslaviju nitko nije htio, komunisti su je hteli. To je bila politika komunista, obrana Jugoslavije, i kad čita-te sve što je 10. travnja objavljeno, i Kvaternik i Maček, i iza toga Stepinac, onda je tome

kontrapunkt proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije koji je Tito pisao: “Pazite šta radite, odgovaraćete za zločine”. To se danas nigde ne citira.

Sa tog stajališta, cjela ta priča ipak je mnogo složenija – kad je tko mislio da je što. Bratstvo i jedinstvo, na primer, znate li kada je to postala partijska parola? Tek od Narodnog fronta. Napisao sam tekst o tome. U ranijim razdobljima nema, u vreme dok je KP Jugoslavije zagovarala jugoslavenski integralizam, onda, kad zagovara balkansku federaciju opet nema bratstva i jedinstva nego tek sa tom politikom koju Tito opet inkarnira, bratstvo i jedinstvo dobija smisao. A, druga parola s kojom je dobijen rat je, ustvari – nikad više povratka na staro. To je, dakle, taj emancipacijski smisao Narodnooslobodilačke borbe, i s time ću završiti, jer su narodnooslobodilački pokret, narodnooslobodilački rat, narodna vlast izvorni pojmovi.

Kad se razgovaralo da li Nezavisna Država Hrvatska pisati sa tzv. ili pod znacima navoda, ja sam rekao da je to besmislica. Nezavisna Država Hrvatska je bila vrlo realna za one koji su se s njome identificirali, a još je bila realnija za njezine žrtve. Prema tome, mi moramo biti sposobni, kao kritički povjesničari poštivati izvornu terminologiju. A, druga stvar su naši koncepti i terminologija koju kao povjesničari stvaramo. Ali, definitivno je iznimno važno biti sposoban u tom smislu se nositi i suočavati s prošošću tako što ćemo biti sposobni da govorimo jezicima prošlosti, ali kao povjesničari, dakako konstruirajući vlastite, teorijske i ne znam kakve druge pristupe koji su primereni onome što je nužno za kritičku interpretaciju.

Još samo oko srpskog nacionalizma. Ja sam sa vama suglasan oko međunarodnog konteksta. Stalno se gubi iz vida i juče smo to trebalo reći, da, dok je Milošević bio inkarnacija antititoizma, u suštini, on je imao podršku na Zapadu sa svojim balkanskim projektima. Miteran 28. lipnja 1992. godine dolazi u Sarajevo. Na Vidovdan 1992. To je bila podrška Slobodanu Miloševiću. Da ne govorimo o milion drugih stvari. Prema tome, konstruiranje iluzija oko velikosrpskog nacionalizma je malo kompliciranija priča. Kao i alterantivna rješenja. Ja bih bio i tu protiv crno-bjelih rješenja, ne zato da se to rehabilitira, naprotiv, to je najveća zabluda. Jugoslavenski okvir je bio optimalno rješenja i za

Srbe i za Hrvate, očito nije više i, tu je odgovornost onih koji su do tog karambola doveli. Prema tome, nije to, nego samo upozoravam da ne smemo gubiti iz vida da je ta evolucija bila prilično kompleksna.

DUBRAVKA STOJANOVIĆ

Samo ću kratko oko ovog revizionizma. Moramo da razlikujemo ono što je revizija, što je posao istorije kao nauke, inače, ona bi morala da zatvori vrata, mora da istražuje i mora da menja i svoje ocene i svoje istraživačke rezultate, ali to je revizija. Ono o čemu smo ovde govorili je revizionizam i to je nešto drugo i to je nešto gde vi svesno prikrivate određene podatke. Najbolje o tome je upravo pisao gospodin Sekulović u svojoj knjizi. Gospodin Sekulović je advokat, ali ima izuzetnu knjigu u kojoj analizira sudske procese rehabilitacije Draže Mihailovića i pokazuje šta su radili istoričari koji su pozvani na taj sud, a pozvana je samo ova grupa o kojoj sam ja govorila, na koji način su prikrivali podatke koji bi sliku učinili komplikovanijom i iznosi samo one koji su u njihovom interesu. Dakle, to je revizionizam i to je suprotno nauci i našoj disciplini.

Zaključna razmatranja

SONJA BISERKO

Cela diskusija koja je vođena juče i danas je snimljena čiji ćemo transcript svima dostaviti. Sada vas pozivan da završne diskusije budu skoncentrisane na budući rad kako bi otvorili mogućnost za nastavak ovog projekta koji je posle tri godine završen vrlo uspešno, pre svega zato što je bio u stanju da okupi istoričare iz celog regiona i da pokaže da postoji ipak, i balkanska akademska zajednica koja je sposobna misliti o prošlosti kao ulogu za budućnost.

Naš uređivački odbor koji se sastoji od Latinke Perović, Mitije Velikonje i Draga Roksandića će sada pred vas izneti neke predloge koje bismo kasnije pretvorili u jedno saopštenje koje ćemo vam u pismenoj formi naknadno poslati.

LATINKA PEROVIĆ

Mi smo se, zapravo, sve tri godine konsultovali, ali i sinoć smo napravili jedan mali dogovor i želimo da vam predložimo da se ne razidemo bez neke završnice, bez neke preporuke za dalji rad. Želeli smo pre svega da u toj preporuci konstatujemo da smo priveli kraju jedan veoma dragocen posao, trogodišnji. Da smo uspešno sarađivali, da smo svoj rezultat predočili javnosti. Da računamo na kritičku ocenu tog našeg rezultata. Da računamo na dijalog, kako sam malopre rekla i sa onima koji se sa nama ne slažu i na dijalog među nama, prosto kao način daljeg rada. Mi smo čvrsto rešeni da učinimo sve što od nas zavisi da se ovaj projekat nastavi, u ovom smislu u kome je dobrim delom govoreno i sada na prethodnoj sesiji, da se na svaki način potrudimo i da sjajne tekstove kakve imamo na portalu učinimo dostupnim stručnoj i široj javnosti i u štampanoj verziji. Da sugeriramo jedan broj tematskih krugova o kojima bismo nastavili istraživanja, pre svega, proučavanja, analize, a da sa ovim do čega smo došli idemo na proveru i kroz promocije i kroz razgovore sa studentima, sa zainteresovanim čitaocima. Molimo vas jedino za dozvolu da to formulišemo u skladu sa vašim sugestijama, da vam svoj predlog dostavimo elektronski i tek kada dobijemo vašu podršku i vaš pristanak, učinimo ga dostupnim javnosti.

DRAGO ROKSANDIĆ

Da ne bi sada bila nikakva misterija, mi smo se sinoć našli u dobrom raspoloženju za večerom i razgovarali, što bi imalo smisla dalje pokušati raditi. Da ne bi bilo nesporazuma, kao što je to, čini mi se, Sonja kazala, već u procesu raspada Jugoslavije i u godinama koje su usledile, od 1995, ogroman je broj studija po svjetu objavljen, na koje nismo uvek referirali, što ne znači da ih nismo na različite načine uzimali u obzir. To je očito jedan od fenomena, problema, kako god hoćete, ima svoj svetsko historiografski legitimitet, ne treba baš preterati sa statusom, ali nije mali broj ljudi koji se na raznim stranama bave. Sećam se davnih razgovora sa Džonom Lampeom, u Americi je svojevremeno objavljena bibliografija uoči raspada Jugoslavije, o tome koliko se američka historiografija bavila Jugoslavijom i socijalističkim samoupravljanjem i koje čime drugim, to je bila cjela biblioteka knjiga. Prema tome, ovaj projekt treba razvijati sa smislom za neke realnosti.

Izuzetno je važno umrežavanje onoga što se tu eventualno još može učiniti, a uveren sam da može, sa onim što se u svetu radi. Važno je to umrežavanje. Ali, je mnogo važnije ovo s čime smo mi, ustvari stekli inicijalni legitimitet, a to je umjeće da povjesničare iz svih i ne samo povjesničare, iz svih postjugoslavenskih država umrežimo na način koji je rezultirao i knjigom, platformom i čitavim nizom kontakata koji se sad iziskuju, suočavaju sa onom lenjinskom formulacijom – što djelati, što dalje učiniti.

Iskreno rečeno, ja razmišljam kao sveučilišni nastavak prije svega, u kategorijama apropijacije, recepcije u nastavi. Nema šanse da to ulazi u ne znam što, ali na diplomatskoj razini i poslediplomatskoj razini mogući su izborni kolegiji, i svako od nas kao sveučilišni nastavnik ima pravo i inicirati kolegije, birati literaturu, dogovarati suradnike, itd. I moj prvi prijedlog bi bio da razmišljamo o jednoj mreži takovih izbornih kolegija, jer je najvažnije dobiti diplomatske i poslediplomske studente koji bi išli dalje od ovoga do čega se do sada došlo. Siguran sam da je to moguće na bilo kojem sveučilištu, pitanje je samo samoodgovornosti, osećaja da u tako nečem treba sudjelovati.

Međutim, nužni su dakako i projektni okviri. Rekao sam to već nekoliko puta, ali osećam potrebu ponoviti, jer ovde to nisam kazao: bez Helsinškog odbora i osobno Sonje Biserko s jedne strane, i da ne govorimo o intelektualnom statusu Latinke Petović, s druge strane, mi ovaj novac od Njemaca ne bismo dobili. Ja sebe ne volim potcenjivati, ali ne volim ni precenjivati. To je doista nešto do čega se lagano ne dolazi, to je zarađeno tridesetoigodišnjim radom, koji je uvek imao i političke, i akademske i praktične implikacije, tako da je za mene, ne samo u simboličkom, ali i u simboličkom smislu važno da na logističkoj razini to bude adresa od koje idemo. Međutim, projekt bi nužno, na neki način, ograničavao sama sebe da se ne pretvori u neku vrstu konzorcija. Policentrički konstruktuiranoga – kako to ovisi dakako, o interesima. Razgovarao sam sa svojim kolegama iz Zagreba, mi bismo vrlo rado htjeli da taj nastavak koji ćemo dogovoriti, što rezultira pored ostaloga jednom analognom konferencijom u Zagrebu. Moj bi predlog bio da vanjska politika bude glavna tema. S jedne strane, zato što imamo čoveka koji se za to direktno specijalizira, Tvrtka Jakovinu, imamo i profesora Ivu Goldštajna koji se upravo vratio sa veleposlaničke pozicije, ima i nas drugih koji zato imamo interesa, a što je najvažnije među nama je gospodin Lončar, kome sam beskrajno zahvalan što je došao na skup i aktivno sudjeluje i koji me je i dodatno potakao s time što je govorio, i što sam čuo od njega i u razgovorima, i uvjerio iznova da međunarodni kontekst jugoslavenskog pitanja je nešto bez čega je besmisleno baviti se jugoslavenskom baštinom.

Tako da bih bio za to da projeciramo dvije, tri konferencije i da prva bude o vanjskopoličkim dimenzijama pitanja jugoslavenske baštine, jer to nije pitanje u nekom užem smislu reči, kao o nečemu što bi se moglo dalje raditi. Međutim, po mom sudu, najvažnije je, kao što rekoh, komunicirati sa diplomantima i doktorantima. I kako sam i sam to prakticirao, strašno su važne ljetnje škole, zimske škole i, ne znam, što drugo sve ne, koje se realiziraju s javnim pozivima za sudjelovanje. Pod uvjetom, dakako, da oni koji budu prihvaćeni budu prihvaćeni sa svojim istraživanjima. I sa sudjelovanjem specijalista, svjedoka vremena, aktera, mislim da, ako bismo išli u jednu seriju takvih dijaloga na raznim stranama, ne samo umnožili broj onih koji u tome sudjeluju nego

istovremeno dobiti bitno nove kvalitete i, što je važnije, osigurati budućnost sveta toga skupa. Po mom sudu, presudno pitanje je kako će se nove generacije profesionalaca odnositi prema svemu tome skupa.

Ne bih potcenjivao ono što je napravljeno, na prvom mjestu moram reći, to je ovaj centar u Puli, tu je kolega Duda, ponosim se što sam i njemu bio mentor, kao i kolegi Jakovini, on je razvio sjajan centar za povjest socijalizma, toga nigdje drugde nema. Sam sam nedavno doista imao i čast i ogromno zadovoljstvo sudjelovati u radu jedne njihove međunarodne konferencije, koja je po vrhunskim standardima bila realizirana.

Bilo bi dobro da takvih centara bude i drugde.

Da jednostavno, dademo tome nekakav epohalni smisao, bar po artikuliranju svega toga skupa i da se na jedan takav sinergički način ovo što je ovdje učinjeno učini doista nezaobilaznim u dužemu vremenskom trajanju do kojega ja držim. Jer, cilj nije bio da se to reproducira na ovoj razini nego da se dosegne bitno nove, više kvalitete. U Ljubljani već dugo vremena postoji doktorska katedra, ne znam što ne, ja sam ovih dana konačno, iako smo se prije bili susretali, iako sam čitao knjige, upoznao profesora Božidara Jezernika i nakon što sam Mitiju dobro upoznao – Ljubljana je tu za ono što se radi... Tu je i Božo Repe, ali ima i više drugih centara, da sad ne govorim o bilo kojem drugom centru. U Sarajevu je taj “Histori fest” bio doista pravi festival historiografije, potrebno je to umrežavanje, svi zovu ljude sa raznih strana, ali sinergijski učinci verovatno nisu dostignuti na onim razinama na kojima bi to moglo biti. Apsolutno i za Novi Sad, Skoplje, Prištinu, Podgoricu, itd, tu nema nikakvog spora.

Ja bih predložio da u našim zaključcima bude jedan apel tim sveučilišnim i istraživačkim institutima da razmisle do koje mjere imaju interesa sudjelovati, upotrebiću tajkunski izraz, u tom našem konzorcijumu, mada možemo to i pametnije nasloviti. U svakom slučaju, mreža jeste u pitanju. Očito je da jugoslavensko iskustvo i odozgo i odozdo i ova popularna kultura u najširem smislu rječi, kao i, ne znam, bilo koji drugi aspekti paralelno mogu biti pripremani za istraživanja i onda realizirani unutar svega toga skupa i prezentirani i digitalno, ali i knjižno.

Mislim da to ipak ne ide bez knjiga i na ovim našim jezicima naroda i narodnosti, kako se nekoć govorilo, ali nužno i na drugim jezicima svjetskim, ne samo engleskom. Trebaju nam strateški partneri. Na drugim sveučilištima, mislim da su to prije svega, oni centri gdje se povijest Jugoslavije i danas radi, i Minhen, Berlin, Pariz... određena sveučilišta na raznim stranama i ja bih volio da se, u tom smislu, kad je riječ o ljudima i institucijama, uspostave kontakti, da se zahvalimo na dosadašnjim doprinosima i razmotrimo mogućnost da ono što bi se sada apliciralo i u kojoj god formi se apliciralo mora imati evropskog partnera, inače su nam šanse bitno niže, slabije da nešto i sami realiziramo. Ja jes' da nisam u cvjetu ne znam koje mladosti, ali se osećam sposobnim raditi, vidim da ima dosta drugih slične dobi, sa gospodinom Lončarom na čelu, zašto ne bismo pokušali još jedan novi kvalitet doseći u mjeri u kojoj je to izvedivo, jer ovo što smo dosad učinili nije savršeno, ali je dovoljno za osećaj zadovoljstva, pa i ponosa, na neki način, imajući u vidu šta se sve radi da bude drukčije.

Još jedna stvar iz perspektive povjesti svakodnevice, kad je reč ovde o strahu od novog memoranduma, sve su to ćorci. Može sve tu pisati... Mi smo u Hrvatskoj imali doba nacionalnih programa, pa je Matica hrvatska radila, pa ovi, pa oni, ljudima je to dosadilo, jer je stvarnost išla drugim smerovima. Danas više niko u Hrvatskoj ne piše nacionalne programe, ali imamo nešto drugo mnogo opasnije, a to je da u ovim retrogradnim reorijentiranjima hrvatskog društva radikalna desnica, slobodno mogu tako reći, ide na konkretna pitanja, kao što je recimo, brak. Ono što zadire i u ljudsku osećajnost i tiče se svakodnevice, a ima dugoročne projekcije. Tako da ni slučajno ne treba u historiografiji potcenjivati sve ono što se tiče kvalitete života u najširem smislu riječi, jer na tome se dobiva ne samo kvalitete historiografskih istraživanja, nego se na neki način osigurava i budućnost historiografije kao profesionalne discipline. Ionako nas je po školama sve manje, vidimo pod kojim uvjetima se sve radi. A, ova pitanja sva, ovako i onako moraju biti otvorena.

Doista sam mišljenja, kao što su to rekle i Latinka i Sonja, da bi bilo dobro da sada razmenimo mišljenja o tome što bi bilo održivo, da to predložimo za neku sledeću

fazu; možemo se obvezati da jedan predlog napravimo, cirkuliramo među svim sudionicima ovoga skupa i da onda predložimo završnu formulaciju koja će također ići na verifikaciju. Ali ponavljam bez ove adrese to sigurno ne bi valjalo. Imam iskustvo srpsko-hrvatskih dijaloga, povjesničara i historičara, kad se doktor Flek povukao od toga ništa više nije bilo.

Sećam se skupa u Mohaču, kad se nama prepustilo da se dogovaramo o vremenu i mjestu – nismo ni to bili sposobni, a kamo li nešto više od toga učiniti. Dakle, to jednostavno znamo kako nam funkcioniraju institucije, isuficijencija je ogromna, nužno je da jedna ovakva mreža u tom smislu, kontinuirala dalje. Evo, mislim da nisam preterao.

MITJA VELIKONJA

Hvala. Ja se sada osećam kao onaj lik u Bodigarovom eseju, usred orgija, kaže dečko devojci: "Šta ti radiš posle orgija?" Evo, sada se tako osećam, da smo napravili nešto vrlo vrijedno, a sada je glavno pitanje, kako to unaprediti, kako ići dalje.

Prva stvar, još mali osvrt na to što smo napravili. Mislim da je to veliko djelo, jer je napisan takav opšti pregled od strane, u većini domaćih autora koji imaju i regionalni i vanjski kredibilitet. Jer smo u posljednjih 30 godina čitali mnogo radova koji su imali neku sličnu ambiciju, neki opšti pogled na prošlost Jugoslavije, uglavnom od strane stranih autora koji su odjednom imali taj legitimitet da kažu šta se dešavalo za vreme Jugoslavije.

Imam dve teme o kojima bih još nešto rekao. Ono što se sada očekuje je neka diskusija. Prvo, sa jedne strane, želeo bih da se taj projekat nastavi u naučnom smislu, da imamo više istraživanja, nastavak po toj naučnoj strani, diskusije, samostalna istraživanja, konferencija kao što je ova, to mi se čini vrlo značajno.

A, sa druge strane, možda bih malo promenio perspektivu. Juče sam rekao, ja sam bio jedini horizontalac u toj užoj ekipi i meni zanimaju baš ti politološki, sociološki, kulturološki, komunikološki aspekti Jugoslavije.

Polazeći s ovih pet pozicija koje sam juče ispostavio, gde ja vidim bitnost Jugoslavije – antifašizam, modernizacija, emancipacija, multikulturalizam i politička alternativa, prtije svega vanjskopolitička.

Šta bih očekivao od daljnjih studija na to tom području. Baš to što sam juče spomenuo, istorija tri diskriminirane grupe koje su baš u Jugoslaviji doživele svoju emancipaciju, ili je ta emancipacija ostala nedovršeni proces. To su žene, mladi i seljaštvo. Znači, istorija žena, ženskosti, feministička kritika Jugoslavije, mladih isto tako, seljaštva. Ako idemo na te sub teme, tu su istorija kulture u detaljnijem smislu, filma, rokenrola, gejlezbijanstva, do jugoslavenskoga sporta...

To mi je vrlo interesantno, jer se to u mojim studijama nostalgije najviše ispostavlja. Tamo gde je Jugoslavija preživela u tome da su to bile naše reprezentacije. Istorija jugoslavenskih medija, turizma, svakidašnjeg života, to što sjajno rade kolege u Puli. I, da ne zaboravimo, dijaspora. I virtualne Jugoslavije. Ako pogledate na internetu, imate bezbroj ranoraznih grupa koje “furaju” neku Jugoslaviju dvadeset i toliko godina posle njenog raspada. A, da ne zaboravimo, važna je i istorija antijugoslavizma na tim istim prostorima i van tih prostora. Ne jugoslavenizma, nego antijugoslavizma, gde Jugoslavija uopšte nije bila neki faktor i gde se nije promišljalo na jugoslovenski način.

Mi govorimo o jugoslovenstvu istorijski i sada, a ima i normalno, totalno ne samo paralelnih nego i antidiskurza i praksa i to mislim, da mora da bude dio naše priče, ne samo Jugoslavija nego i antijugoslavija. To je sa strane nauke.

Sa druge strane, tu sam nepopravljivi pedagog i aktivista, mislim da treba to znanje deseminirati, znači ne da se nađemo u tako lepim palatama kao što je ova, među akademičarama, kod kojih više-manje znamo o čemu se radi, imamo i slične stavove, već da to što smo napisali i što ćemo raditi treba da se prevede na neki način, i u jezik i na načine koji su bliži ljudima za koje mislimo da moraju to znanje da nekako pridobiju, ne samo od nas, nego da i sami dođu do tih zaključaka. Mladi i javnost, publika uopšte.

Govorili smo o ljetnjoj školi, više puta. Tu su opcija raznorazni konkursi, eseji, na raznim nivoima, osnovna škola, srednja škola, fakulteti, itd. Možda istorijski festival.

Imam iskustvo sa mog fakulteta, u jeku takozvane izbegličke krize, to je bilo ujesen 2015. godine, par nas na Fakultetu društvenih nauka rekli smo da moramo nešto napraviti, ne samo po toj našoj naučnoj strani nego i aktivističkoj i onda smo organizirali festival koji se zvao "Protiv kulture straha". Napravili smo ga i akademski, imali smo diskusija, referata, imali smo javljanja iz vana i lepo smo na taj način o tome govorili, raspravljali. A, imali smo i taj aktivistički momenat. Imali smo radionicu antirastičkih grafita, hip-hop radionicu, gde se napravila jedna pesma na kraju, koja je bila protiv tih diskurza. Napravili smo na kraju i neki koncert, isto angažiranih umetnika, bilo je i jedno i drugo.

Mislim da nauka mora sve više govoriti i kroz druge medije, druge jezike, ne samo strogo naučnim jezikom. To nije neka banalizacija, vulgarizacija nauke, baš naprotiv, mislim da će nauka ostati deo problema ako se neće otvoriti i govoriti drugim jezicima. Knjige su se pisale, i to je vrlo značajno, i to su, na kraju krajeva, temeljni mediji kao takvi, mislim da to treba to približiti i prevesti na načine da bi bili prihvatljivi za mlađe generacije, a ne ih osuđivati da ne čitaju neke ozbiljne nauke. Mislim da moramo to i kod sebe, da ne budemo mi problem, nego rešenje. To je uglavnom okvir i to vrlo dobar okvir i da moramo tim edukativnim putem da nastavimo. Imamo okvir, neki početak koji moramo da unapredimo sa nekim induktivnim pogledom.

SONJA BISERKO

Hvala vam svima na ovim sugestijama za budući rad, ali sada bih dala mogućnost da date svoje sugestije.

LATINKA PEROVIĆ

Da se pre tri godine, o čijoj završnici danas govorimo, da se okupe ljudi, bile su potrebne dve činjenice. Prva, da je Jugoslavija već postala deo istorije prema kome možemo da uspostavimo kritički odnos. I drugo, sloboda autora i, ako mogu da kažem, shvatanje, po kome je profesionalna odgovornost i sredstvo i cilj istoričara. Možda je za to bilo dovoljno samo nekoliko sastanaka uređivačkog odbora da se definiše pristup već nepostojećoj Jugoslaviji koji je sažeto glasilo: početi od onoga što je svaki od jugoslovenskih naroda, već formiran kao moderna nacija, ili bio tek u formiranju uneo u Jugoslaviju, imajući u vidu da je linija te podele ostala trajna ne samo između jugoslovenskih naroda nego unutar nje.

A onda analizirati, kako je taj ulog, unet iz dve različite imperije, iz dva različita kulturno-civilizacijska kruga uticao na oblikovanje nove države, njen razvoj i perspektivu. Taj pristup je bitan za razlikovanje faze oslobodilačke utopije o sveslovenskom državnom jedinstvu od faze realnih istorijskih procesa za formiranje modernih nacija na tlu južnoslovenskom.

Uprkos legendi, jugoslovenski narodi se nisu poznavali. Istraživanja pokazuju da se usled nerazvijenosti industrije komunikacije i pismenosti stanje nije bitno promenilo ni u moderno doba. Oni su, zapravo, svoje interese prepoznavali tek u državi koja je stvorena na kraju Prvog svetskog rata. Zbog toga je bio važan, za nas, pristup odozdo na gore, a ne obrnuto.

U svakom slučaju, ta dva pristupa daju različite slike jugoslovenske države u prošlosti, a njeni dobri poznavaoци i napolju i unutra su govorili da je "Jugoslaviju lakše zamisliti nego stvoriti". Da bi posle njenog kraja, po mom mišljenju, ona kroz čitavu svoju 70-godišnju istoriju bila u traženju formule održivosti.

Držeći se našeg zajedničkog pristupa koji sam pomenula, rezimirajući iskustva Srbije u samostalnoj državi i u državi sa drugim narodima o čemu govore moji tekstovi i na portalu i u Zborniku radova. Srbija je u XX vek ušla kao država u modernom smislu reči. Od 1815. godine, kad je bila tek beogradski pašaluk turske administracije, do kraja

balkanskih ratova 1912–1913. godine ona je stalno uvećavala svoju teritoriju. Posle brutalne dinastičke smene na samom početku XX veka, maja 1903. godine, kojom je srpska vojska stupila na političku scenu da bi postala garant institucija, uključujući i samog novog kralja, porasle su njene političke ambicije. Uz vojsku, crkvu i školu, kako pokazuju mnoga istraživanja koja smo napisali, manje pročitani, a najmanje razumeli, militarizovano je srpsko društvo. A ta vojna organizacija je svojim imenom stavila srpsko društvo pred tesan izbor: “Ujedinjenje ili smrt”.

Iz Prvog svetskog rata Srbija je izišla na strani pobednika sa biološkim gubitkom koji nikad nije nadoknađen – vojskom, svojom dinastijom i relativnom većinom stanovnika. Nije reč samo o odnosu snaga, vodeći politički ljudi u Prvom svetskom ratu bili su formirani na idejama XIX veka. U svom fundamentalnom spisu “Sloga Srbo-Hrvata”, koji mi targetiramo negde krajem tih godina XIX veka, vodeći srbijanski političar na kraju XIX i početkom XX, Nikola Pašić, formulisao je ideje kojih se držao do svoje smrti. A to su, ako se Srbi i Hrvati ikada nađu u jednoj državi, pravo na hegemoniju pripašće Srbima, kao istočnom narodu. U svetlu te ideje posmatrala sam ključne aporije prve Jugoslavije, ustavno pitanje, ubistvo hrvatskih političkih prvaka u parlamentu, diktaturu kralja Aleksandra i separatizam kao reakciju na nju. Spiralu nasilja koja je dovela do ubistva kralja Aleksandra i do činjenice da je prva Jugoslavija za svet bila država na ivici legitimiteta.

Kasniju odluku kneza Pavla Karađorđevića da Jugoslavija započne sporazum između Srba i Hrvata, prisiljen na to i presedanom sa Slovačkom, nije nažalost, ni dopustio da bude stavljen na probu istorije. Vrlo brzo započeo je svetski rat koji je pokazao da Jugoslaviju zapravo niko iznutra neće da brani. Jugoslavija je obnovljena u antifašističkom ratu i narodnoj revoluciji, čiji je istorijski subjekat, mi smo istoričari i ništa ne preskačemo, bila Komunistička partija Jugoslavije. U ratu je utemeljen novi oblik države, ali i federativno društveno uređenje. Jedinstvo stvoreno u ratu, a zatim učvršćeno u sukobu sa Staljinom 1948. godine stvorilo je sigurnost, a u zanosu pobeda zaboravljeno je da se samo na porazima uči.

Kad je iscrpljena faza, kako to uobičajeno nazivamo u historiografiji, administrativnog socijalizma promene su tražene u dva pravca: u promenama privrednog sistema, a kada su sve privredne reforme propale, u neprestanim ustavnim promenama. Kreator i jednih i drugih promena bila je Komunistička partija Jugoslavije, koja je u održanju sopstvene moći bez konkurencije videla granice do kojih promene mogu ići.

Nije sporno da je u drugoj Jugoslaviji učinjen ogroman napredak u modernizaciji i emancipaciji njenih naroda, u dovršenju njihove nacionalne integracije. Ali, i da je njena složenost suzbijana raznim vrstama nasilja. Ne radi se dakako samo o onim fundamentalnim razlikama – etničkim, verskim, jezičkim... U pitanju su, kako je imao u vidu srpski naučnik Jovan Cvijić, govoreći o Jugoslaviji, one razlike u osećanjima, načinu mišljenja i navikama. Te razlike mogu biti pojačane, govorio je on, pogreškama, i ukorenjenim zabludama koje čine osnov za uzajamno nerazumevanje i nepoverenje. To je onaj humus na kome je i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji tinjala mržnja, bez koje, kako je govorio Stanislav Vinaver, nema rata. Društvo prve pa ni druge Jugoslavije čiji je modus vivendi bio jedinstvo nije posedovalo osetljivost za složenosti i razlike, za dijalog i sporazumevanje. Zato ove druge mehanizme nije ni izgradilo stvarno, nego formalno. Tek naziremo potrebu u savremenoj historiografiji istraživanja razdoblja kako lične tako i klasne diktature.

Zahvaljujući vam na pažnji sa kojom ste me saslušali, molim vas da mi dopustite, još sledeću sugestiju. Smatram da treba nastaviti sa zajedničkim istraživanjima, pre svega zbog toga što su se njihovi počeci potvrdili kao najbolji punkt za formiranje novih generalcija istoričara, koji iluzije bilo koje vrste ne pretpostavljaju objektivnoj analizi i znanju o istorijskim procesima i pojavama.

Najzad, budimo otvoreni, potrebno nam je, nakon svega, novo promišljanje istorije Jugoslavije. Dakle, istorije smeštene u doista istorijske okvire vremena i prostora u kome je ona trajala. Još uvek se, kako je nedavno rekao profesor Tvrtko Jakovina, najviše po toj istoriji kopa po starim ranama, tako da se na tihi način podgreva eventualni novi sukob. Bilans je doista tragičan i frustracije su velike, ne samo u srpskom nego u

svim narodima. Ako pažljivo čitate našu knjigu videćete da su u podnaslovima naših poglavlja vrlo precizno formulisane drame svakoga od tih naroda, koje mi svi zajedno moramo imati u vidu. Rastali smo se, bar načelno, sa iluzijom o hegemoniji, o majorizaciji, sa shvatanjem Jugoslavije kako je govorio istaknuti srpski istoričar Sima M. Ćirković, sa “Jugoslavijom kao proširenom Srbijom”. Ali, za Jugoslavijom ostale su države proizišle iz nje, kao složene države, kao takođe multietničke države. Opasno bi bilo osloboditi se iluzije da se taj model koji je skupo koštao jugoslovensku državu ne obnavlja i u svakoj od postojećih država. Zbog toga smo i prisiljeni da tako dugo ponavljamo istoriju. Zbog toga zaista izražavam uverenje da je naš poduhvat bio skroman po nameri o resursima, atmosferi u kojoj se odvijao, ali u isto vreme izražavam uverenje svih saradnika da ćemo mi tim putem nastaviti. Hvala vam veliko.

BRANIMIR JANKOVIĆ

Nekoliko je razina na kojima se može razgovarati, institucionalno, sveučilišno, vana-kadernski itd. Ja bih se samo fokusirao na ono zadnje što je Mitja govorio, tematski mi se učinilo zanimljivo, nisam unutar projekta, pa gledam malo sa strane, portal je jedno, ima priličnu širinu, dok u knjizi koja se fokusirala na određene teme dominiraju određene vrste pogleda na Jugoslaviju, hrvatski, srpski, makedonski... To je bilo sasvim razumljivo i bitan i važan prvi korak i mislim da je sada možda vreme ići dalje. Izneo bih čitav niz zanimljivih tema, čini mi se da bi naglasak, iz moje pespektive mogao biti na nekim vrstama veza, prožimanja, ispreplitanja, bez obzira o kojoj temi je reč, o jugoslovenstvu, antijugoslovenstvu, ženama, seljaštvu, itd, ali, s nekim fokusom na međusobna prožimanja hrvatsko-srpska, slovenska itd. Mislim, kad se postavi takva vrsta pristupa,

onda se i drugačije interpretiraju teme bez obzira o kojima riječ, jer ta komunikacija je i projugoslavenska, i antijugoslavenska, itd. U svakom slučaju, pojačati temu kulture kao prostora razmene *per se*, intelektualne povijesti, intelektualnih mreža, cirkulacije ideja, naravno, i fenomen jugoslavenske historiografije kao zajednički jugoslavenski projekat, ali i već spomenuti fenomen jezika, koji je jedan od ključnih fenomena za mjesta prožimanja, zatim fenomen mješovitog braka, itd. Bez obzira za koje se teme opredelite, na način na koji je to Mitja formulirao, mislim da bi u načelu pristup koji se zove *entangled history* za proučavanje Jugoslavije bio vrlo, vrlo poticajan. A, o nekim stvarima smo razgovarali Igor Duda i ja, pa možda će se odlučiti i on javiti.)

NENAD MAKULJEVIĆ

Hvala. Ja na liniji ovoga što je Branimir rekao, a inspirisan današnjim izlaganjem profesora Roksandića, smatram da bi upravo jedan od tih aspekata u kulturi u najširem smislu te reči, ne mislim uže, zaista trebalo govoriti i to od vremena predjugoslovenskih, onih vremena ranih interakcija o kojima ste vi govorili, do interakcija koje danas postoje. Taj segment je veoma bitan i razne ideje tu padaju na pamet, u kojoj meri su neka kulturna i prožimanja i dešavanja, i identitetske konstrukcije uticale na Jugoslaviju. Predložili ste da se priča i o spoljnoj politici što je i razumljivo, jer, recimo, umetnost je bila veoma moćan faktor spoljne politike SFRJ. U tom smislu, uključivanje kulture ovako ili onako, ili tematski posvećeno, pričam sada najšire, možemo i mejlovima, imali smo određenu saradnju sa muzikolozima, ali i saradnju sa kolegama koji su u inostranstvu. Branimir i ja smo bili uključeni u jedan projekat koji je profesorka Tanja Cimerman vodila *Media and memoria*, ona je sada profesor u Lajpcigu drži katedru za umetnost istočne i jugoistočne Evrope, bila je u Beogradu proteke sedmice. Imamo u Bazelu Natašu Mišković, postoje neki obrisi za ovakvu saradnju i uključivanje, koliko bude prostora i mogućnosti i svega toga i onih ljudi koji se ovim fenomenima bave u inostranstvu.

IGOR DUDA

Mi sami znamo koje su nam teme važne

Spomenuli ste me, a i Branimir me je nekako prozvaao. Hvala, najprije na spominjanju našeg centra u Puli – radimo već punih pet godina. Puni naziv je Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Mnogi od vas su bili tamo na našim skupovima, sudjelovali u našim zbornicima. Dakle, mreža na neki način već postoji. Spomenuli ste potrebu uspostave mreže, mreža je već tu. Mreža se u sklopu ovoga projekta može dalje širiti, ali mislim da se mi svi dosta dobro poznajemo, i osobno, i preko naših radova ako ne osobno, i da tu dobar temelj već postoji. Ako toga nije bilo devedesetih u tolikom

obimu, mislim da ova generacija koja je krenula od onih rođenih ranih sedamdesetih, pa preko nas iz kasnih sedamdesetih, pa sada su tu i generacije iz osamdesetih, dakle da mnogi među nama surađuju i da mreža već postoji. Ono po čemu je mreža drugačija, to je da je ona sve češće multi- i interdisciplinarna. Ja već dugo s mojim temama – a to su teme svakodnevice i društvene povijesti, nisam bio na skupu gdje su povjesničari bili u većini, a da se radilo o ovim temama iz povijesti socijalističke Jugoslavije. Čini mi se da smo ovdje, uz nekoliko iznimaka, u većini ipak svi povjesničari i da je historiografija u središtu obrade i pristup je historiografski. To može i dalje tako biti, ali se može vidjeti koji su to kanali i na koji način uključiti desetke kolega koji dolaze iz drugih područja. To su kulturna antropologija, društvena antropologija, muzikologija, kulturalni studiji, etnologija... Ima tih područja u kojima postoje istraživanja i s kojima postoji cijeli niz dodirnih točaka, osobito iz perspektive svakodnevice, te društvene i kulturne povijesti.

Vraćam se samo na pitanje mreže. Dakle, mi u Puli imamo dvogodišnje velike konferencije s oko stotinjak sudionika. Za dvije godine je sljedeća, temu još nismo osmislili, ali i ovaj projekt može biti na toj konferenciji s posebnim panelima, okruglim stolovima, itd. Sigurno se i tu može naći neki oblik suradnje za 2019. godinu. Imamo i doktorsku radionicu, spominjali ste i mlađe kolege koji tek pristižu. Krajem ljeta već se tri godine održava ta doktorska radionica u trajanju od četiri dana, a moja je želja da to postane prava ljetnja škola od barem tjedan dana. Za sada možemo primiti 10 do 15 doktoranada, a prijava ima i do tri puta više. Dakle, doista interes postoji, a problem je, naravno, financiranje. Treba platiti smještaj, treba pozvati više kolega profesora, više ljudi koji bi s doktorandima radili. Ali, neki začetak, početna platforma postoji. Pa ako se u razgovorima o ovome projektu razmišlja kuda i kako, kojim kanalima dalje, Pula doista može biti nekakva točka križanja gdje su nam interesi svakako zajednički.

I za širenje tema, naravno. I Branimir i kolega Velikonja također su o tome govorili. Napisao sam članak koji je mali snimak stanja istraženosti u zadnjih petnaestak godina na području društvene povijesti Jugoslavije. Detektirao sam, ugrubo, desetak tema koje su dovoljno eksploatirane; kad kažem dovoljno, to znači da postoji jedna monografija

ili da postoji pet-šest članaka, recimo u ovim okolnostima to može biti, pod navodnicima, dovoljno, ali, naravno, nije. Ima sigurno desetak i više velikih i važnih tema koje još nismo ni dotaknuli. Primjerice, migracije, prožimanja i preplitanja, bračni odnosi, obiteljske povijesti, povijest vojske i vojnih obitelji u tom društvenom i svakodnevnom smislu.

Ima jako puno tema, i previše za jedan projekt. Kad spominjem i riječ “projekt”, tu je također pitanje financiranja. Naravno, svi se možemo prijavljivati nacionalnim zakladama i ministarstvima, ali u takvim su projektima domaći istraživači uvijek u većini. Šira međunarodna suradnja vjerojatno ovisi o stranim fondovima. Takva suradnja je nužna i dobrodošla, ali ne bi bilo dobro da se teme istraživanja određuju negdje drugdje, a istraživači iz postjugoslavenskog prostora da se tome samo individualno i prema potrebi priključuju. Mislim da mi sami znamo koje su nam teme važne. Nemojmo se dovesti u situaciju da nam teme dolaze od nekud, da se sugerira koje bi teme za nas bile važne, jer netko baš sada želi financirati takav projekt. Možemo i tako raditi, ali puno je bolje da postoji istodobno ovaj, rekao bih, dominantan tijekom naših interesa i prepoznavanja glavnih problema na ovom području i s ovog područja. A, onda u suradnji svih nas – a ima jako puno kolegica i kolega koji se bave Jugoslavijom iako nemaju ni zemljopisne ni obiteljske niti bilo kakve druge veze sa ovim prostorom osim akademske – u suradnji svih nas kombinirati tu unutarnju i vanjsku perspektivu jer svaka donosi nešto dobrog.

ŠERBO RASTODER

Ja bih pomogao samo koliko mogu. Mi imamo jednu srećnu okolnost da imamo publikaciju uoči stogodišnjice (stvaranja prve Jugoslavije, prim.p.) i prosto vas upozoravam da to možemo iskoristiti vrlo efektivno i na vrlo primeran način. To je jedna ravan za verifikaciji projekta u akademskoj i svakoj drugoj javnosti. Druga ravan je tema. Svako od nas bi sigurno mogao da nabroji bar deset tema koje mislimo da treba istražiti. Usudio bih se da pomenem jednu temu za koju sam ja bio zadužen, a o kojoj je bilo jako malo priče, a to je religija. To je jako važna tema, složena, kompleksna tema, koja zaista iziskuje

ogromno znanje, i ogromnu energiju da bi se mogla savladati. Dakle, religija, ne samo kao institucionalni oblik, ili ako hoćete ono što je porast religioznosti padom socijalizma koji je frapantan, kada pogledate sociološke analize, do onoga što je uopšte njen uticaj.

I jedan konkretan predlog. Mislim da je profesor Roksandić pomenuo jedan problem naše nesposobnosti brojanja mrtvih u svim ratovima. Dakle, to je jedna manjkavost uopšte, jugoslovenskih istoriografija, koje po nekom obrascu svaki zločin pretvore u statistiku, a svaka statistika se pokaže lažnom. Mislim da bismo mi trebali razmisliti da prekinemo sa tom praksom. A čini mi se da imamo osnova. Bosanci su napravili knjigu mrtvih, to je jedna ogromna publikacija mislim da je teška više od 70 kilograma i tu je stotinu hiljada konkretnih imena. Mislim da bismo mi trebali za početak, mislim da je lakše da napravimo knjigu mrtvih poslednjih ratova u Jugoslaviji. I to je i tehnički i naučni posao i to bi bio jedan projekat s kojim bismo mogli aplicirati kod različitih evropskih fondova i mislim da bi to vredelo.

Vredelo bi prije svega zato što bismo pokazali da kultura sećanja kod nas i od nas počiva, pre svega na personalnom prepoznavanju svake žrtve. I čini mi se da to i nije tako teško napraviti, ako se dobro organizujemo. Usudiću se da na kraju malo budem i ciničan. Prvi naziv ove države bio je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ja sada gledam ovaj sto i onda se prisetim jednog Crnogorca koji je svojevremeno rekao sledeće: "U velikoj kući je svima ladno, a u maloj je svima toplo". Odnosno, u velikoj je toplo samo onima koji su oko ognja. Dozvolite da se svi približimo oko ognja zajedno, zagrejemo i ugrijemo ruke, i krenemo i nastavimo dalje. U tom smislu, ja sam već spreman da postojeću publikaciju uvrstim u korpus obavezne literature za studente. Ako su to spremne i druge kolege, to je recimo prvi korak koji ovu publikaciju čini frekventnom i upotrebljivom.

A, o onome što su buduće teme, o tome se možemo dogovarati u hodu, neću to više eksploatisati, jer verujem da bi svako od nas iz svog ugla i sa svog aspekta mogao da predloži desetina tema, veoma vrednih, zavisno od svog stručnog i svakog drugog

afiniteta. Činjenica je da smo napravili dobar posao, da taj dobar posao trebamo valorizovati tako da postane intelektualna baština kompletnih intelektualnih krugova. I, naravno, da se sprema za to što će sigurno biti, a to je jedna rasprava i jedna polemika koja će se posebno otvoriti 2018. godine.

SONJA BISERKO

Samo da dam informaciju. “Knjiga mrtvih” postoji za Bosnu i Hercegovinu, i za Kosovo, mislim da se to radi i za Srbe u Hrvatskoj... To su stvatri koje su već u toku ili su završene. Drugo, mislim da treba podstaći umrežavanje sa organizacijama kao što su Fond za humanitarno pravo, centar koji je sad otvorio Mirko Klarin u Istri koji se uglavnom bavi ovim ratovima i ima fantastičnu dokumentaciju i mislim da je to jedina grupa koja je pratila rad Haškog tribunala svih ovih 20 godina; kao što je već neko rekao, postoje mnoge grupe koje su se bavile vrlo konkretno ovim što se dešavalo od devedesetih pa nadalje. Mislim da postoji dovoljno materijala i urađenog da je sve to komplementarno i da na taj način treba razmišljati o povezivanju u regionu.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Znamo da ima puno ljudi koji se bave historijom Jugoslavije i kod nas i u svetu i da postoji nekoliko mreža koje se time bave. Znam za jednu u Berlinu, ja sam dio tog tima dugo godina, od 2013, i teme kojima smo se mi bavili, bile su različite prezentacije Jugoslavije i to je izgledalo prilično dobro. Znamo za ovaj Dudin centar koji se bavi samo, ili se više fokusira na pitanje socijalizma, kao i ovaj berlinski krug koji se više fokusirao na drugu Jugoslaviju; mi se, međutim, razlikujemo po tome što pokušavamo gledati historiju Jugoslaviju u cjelini, a ne samo vreme socijalizma ili vreme raspada, i u toj celini videti i razumeti sam taj raspad. Zato mislim da je ovaj naš projekat jako važan i da je važno da ga nastavimo i u budućnosti.

Profesor Rastoder je pomenuo stogodišnjicu, naravno, svi smo svesni toga da sledeća godina može biti, mislim da će biti čak vrlo paklena na našoj historiografskoj sceni, i mi, na neki način, možemo imati, ili, trebali bismo imati odgovore za to da se ne nađemo u situaciju u kojoj smo bili 2014. godine u kojoj je obeležavanje stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata; to je bilo poprimilo takve dimenzije da je za mnoge izgledalo kao da Prvi svjetski rat nije ni završio nego da tek počinje 2014, a ne da je počeo 1914. godine.

Zato bi bilo jako dobro da, na neki način, budemo spremni da će se 2018, ponovo aktuelizirati pitanje šta je bila Jugoslavija, na stogodišnjicu njenog osnutka, te da će tu biti jako puno političkog uticaja na razne manifestacije koje će se sigurno dešavati na prostorima Jugoslavije. Mogu reći, evo, profesor Roksandić je pomenuo *History fest* koji je bio u Sarajevu ove godine, mi ćemo 2018. godine takođe raditi nešto u Sarajevu i vezano je za stogodišnjicu završetka Prvog svjetskog rata u okviru *History festa* i pokušavamo umrežiti nekoliko projekata koji se realiziraju upravo zbog te finansijske strane i mislim da možemo iskoristiti tu priliku 2018. godine. Pa i taj *History fest* u Sarajevu, koji će biti početkom juna, možda i ovaj naš projekat, sigurno možemo prezentirati ovu knjigu i ukoliko se projekat nastavi realizirati ga i u okviru *History festa* na neki način distribuirati ga dalje.

BOŽO REPE

Hvala. Mislim da je bilo kazano previše svega što bismo mogli uraditi. Samo dve-tri rečenice o onome kako ja tu stvar vidim. Prvo, ja mislim da mi moramo da se u u ovom našem prostoru, a i na Zapadu, etabliramo kao jedna grupa. Mi moramo na osnovi ove referentne knjige i portala, nekako se promovirati. Kako ćemo to uraditi sada je teško reći, ali za početak sigurno bismo morali doći u sve sredine sa ovom knjigom i sa nekim raspravama, kao i na Zapad. Mi smo sa Mitjom razgovarali, neke su varijante da bi možda tu inicijativu predložili i u Njujorku itd. To bi bilo prvo.

Drugo, što je kolega iz Pule kazao, naravno svi radimo sa poznatim univerzitetima, ljudima, sa Amerikancima, ali uvijek radimo kao neki podradnici. To je suština svega. I projekti kad se prijavljuju, prijavljuje ih neka poznata institucija, a mi smo, pošto znamo jezike, pošto znamo istoriju, neću kazati da smo ponekad iskorištavani, iako se i to događaja. Moramo doći do neke tačke ako ćemo na tome raditi, naravno, da mi prijavljujemo stvari, da smo mi referencija ovde, a ne da nam istoriju pišu drugi, a da mi malo tu pomazemo oko toga. I zbog toga mi se čini da je ta knjiga toliko važna. Ovo smo mi uradili, to je bilo, da tako rečem, naša slobodna volja, ali i interes, i nikad ne bismo uradili da nas nije Sonja tako stiskala... Kažem da bi to mogli uspeti, ali nije nužno. Mi smo ovako “rasprodati”, ovamo, onamo itd.

I tu je pitanje – kako dalje. Da li ćemo mi ovo na isti volontaristički način, ili ćemo se nekako pokušavati institucionalizovati i prijaviti projekte kao što sam kazao. Što opet znači da moramo videti koja institucija radi, i koja je za prijavljivanje, nije to laka stvar iz toga može izaći nešto konkretno.

Naravno, moguće je organizovati skupove, druge, treće, ali ako to nije bar do neke granice institucionalizirano vrlo je teško. I sigurno je 2018, neka izvrsna prilika za nas, samo kako ćemo to izvesti o tome moramo dobro razmisliti. Jer, mi bismo mogli biti barem sa nekim skupom, ili nekom akcijom reprezentativni u tom smislu. Sa njima koji su ovde, ne mislim da je to neka zatvorena grupa, mislim da bismo se mogli u svetu promovirati, barem pričam za sebe, ali možda i za nekog, ali ipak kao neka nova generacija s ovih prostora.

VLADA BILANDŽIĆ

U spoljnopolitičkoj sferi insuficijencija je bila na planu evropske politike, a ja sam hteo na neki način apostrofirati i afirmirati suradnju sa neutralnim i nesvrstanim evropskim zemljama tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. U pauzi mi je Tvrtko Jakovina rekao da je on to spomenuo juče i da ima nameru i dalje to istraživati. Ta dimenzija je prisutna i u tim zemljama. Reč je pre svega o Švedskoj, Švajcarskoj, Austriji, Finskoj, klasičnim evropskim “neutralcima” u to vreme, koji su bli klasični medijatori, spona između Istoka i Zapada; tu je Jugoslavija, koja je bila na početku Helsinške konferencije pomalo usamljena, između Istoka i Zapada našla svoju neku nišu, kako se to kaže, i ustvari, odlučujuće uticala da se formira N+N grupa, neutralni plus nesvrstani u koje je Jugoslavija kasnije pozvala i druge evropske zemlje – Maltu, Kipar, čak i San Marino. I ono što je interesantno

iz ovdašnje perspektive, da je ta grupa imala svoje samostalne predloge koji su bili vrlo suštinske prirode i da je Jugoslavija u toj sferi išla ispred unutrašnje prakse, jer je morala, htela-ne htela, stajati iza zajedničkih predloga čiji su nosioci bile zemlje koje su bili predvodnici najviših standarda u oblasti ljudskih prava, kao što su Švedska ili Švajcarska.

Bilo je otpora, sećam se tih komunikacija sa ministarstvom i mislim da je gospodin Lončar uvek bio onaj koji je pružao podršku da mi idemo što dalje u tom pravcu. I na taj način se verovatno vrši povratni uticaj na demokratizaciju u samoj zemlji.

I pošto će sledeći skup, koliko sam shvatio, sledeća promocija ove knjige imati akcenat na spoljnopolitičkoj dimenziji, zasluživalo bi da se isto tako tome da jedan odgovarajući značaj.

DRAGO ROKSANDIĆ

Božo je sada rekao ono što smo i mi govorili, ali u pravome trenutku. Ovde se dosta radi o nekom samoosvešćivanju i ja sam jedan od tih, kao i ovde desetak, petnaest ljudi koji hodaju po svetu u tom statusu u suštini, pomoćne radne snage. Kad je reč o projektima koji se tiču jugoslovenskog iskustva, mi smo stvarno dužni prema samima sebi obrnuti ploču i nema smisla da sada od toga odustajemo. Naravno da je centralno pitanje kako ćemo, koja će to arhitektura biti, kakva će institucionalizacija biti... Ne smeju se od početka vezivati noge i ruke, mora biti vrlo pragmatične naravi, prije svega da možemo omogućiti nastavak, a sa druge strane da možemo dobiti potrebno financiranje za sve to skupa. Pamtim 1978, i 1988. godinu, kad nikoga nije zanimalo obilježavanje godišnjice stvaranja Jugoslavije. Jedva su sazivani ti skupovi. Ljude se vuklo za rukav. Ja ne verujem da će ni sad biti bolje. Jedna stvar je 1914. godina, jer je obelježavanje 1914, trebalo legitimirati zašto se Jugoslavija raspala. A 1918. bi trebalo imati malo drukčiji naglasak, a to iziskuje onda i rizik onih koji to organiziraju da prihvate sve implikacije rasprave o tom pitanju. Ali, u svakom slučaju sam suglasan. Idemo pokušati u Sarajevu videti na koji način to možemo na neki primeren način učiniti, polazeći od ovog svog predloga

u vezi s vanjskom politikom. Jugoslavija nikad nije bila moguća bez vanjskopolitičkih konteksta, ovakvih ili onakvih, zato se na kraju krajeva i raspala.

Ali, kad je reč o tome što možemo – što ne možemo, to je sada odgovor Branimiru Jankoviću. Ja sam sam pristalica ovog, a to je ključni pojam globalne historije istih mogućnosti, o čemu inače podučavamo studente. Međutim, reći ću vam iz osobnog primera kad sam se spremao, aplicirao za doktoransku stipendiju u Francuskoj, onda je, po ugovoru između Jugoslavije i Francuske, svaka republika dobila isti broj mjesta. Kada je došao intervju, to je bio u Knez Mihailovoj u Francuskom kulturnom centru, onda se videlo da iz nekih republika nema kandidata. Kad je reč o onima koji su se pojavili kao kandidati, kad je došao intervju, videlo se da neki ne znaju francuski. Siguran sam ima i drugih koji imaju slična iskustva. I šta se tu dogodilo? Ogromna većina ljudi je bila iz Srbije i Hrvatske. Zašto to govorim? To znači, ako hoćemo da nešto bude doista jugoslavenski kontekst, nužna je komparativna historija, jer ona legitimira svakog aktera. Centar koji ja vodim u Zagrebu se zove Centar za kompartivno historijske i interkulture studije. Moraju biti kulturne studije, ali one nisu dovoljne da se impliciraju svi oni procesi koji se zbivaju na Kosovu, koji se zbivaju ovde, ili ondje, stvari idu raznim brzinama. Istovremenost, ne istovremenog, čuvena kategorija postprovelijanska. To iziskuje znatno višu razinu konceptualizacije nego što smo povremeno svjesni, ne smemo raditi projekat koji će isključivati bilo koga. Neću nikoga spomenuti. Nego naprotiv, baš nam je stalo da sve dimenzije dođu do izražaja.

Na koncu konca, finale Jugoslavije je ipak bilo na Kosovu započeto, a ne ni u Beogradu, ni u Zagrebu. Nego, u jednoj situaciji s kojom se Jugoslavija nije znala nositi. Prema tome, uistinu sam veliki pristalica jednoga drugačijeg pristupa tome. Inovacija da, ali vodimo računa o tome da projekt mora biti inkluzivan, da ne sme nikoga marginalizovati. To je, po mom sudu, najvažnije.

I onda drugo, ako smo ovde, kao što je kolega Duda, konstatirao najvećim djelom povjestičari, uveren sam da moramo intertransdisciplinarno funkcionirati, ali neka ovo bude primarno historiografska stvar.

Ima tih epohalnih doprinosa, kao što je samoupravljanje, otvoreno ću vam reći. Ja mislim da nije fer da se o tome uopće ne razgovara. Da vidimo gdje su bili ti epohalni promašaji, ali kako i to da je tamo šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina nekoliko desetina knjiga u svijetu objavljeno o samoupravljanju. A, i da se danas govori da bez participacije zaposlenika ne može funkcionirati nijedna kompanija u svetu. Ima milion tih stvari koje bih ja, kako da kažem, eminentno historiografske, stavio na dnevni red, naravno, što uključuje i sve druge aspekte. Otuda je i ovaj moj prijedlog vanjske politike, nešto što je ipak u osnovi historiografske naravi, uključuje i politologiju, i pravo i ovo i ono, i kulturu. Suglasan sam. Sad je jedan naš kolega objavio rad o kulturnim aspektima suradnje sa nesvrstanim, od Aleksandrije, do ne znam čega drugog, što je za promociju kulture izuzetno veliko značenje imalo. Dakle, ja sam za to da doista, ovu strukturu ne dekonstruiramo nego rekonstruiramo, da idemo na policentrično strukturiranje, da ne konkuriramo jedni drugima. Ako se nešto radi u Puli da to podržavamo kao što, neka podjela rada je potrebna, ili u Sarajevu, ili bigde drugde, ali da imamo jednu matricu.

Od praktičnih stvari, s time završavam, mi smo kao povjesničari dužni napraviti jednu stvar. Kao što znate ona "Jugoslav historiografi", izašle su tri sveske, 1945–1955, 1955–1965, 1965–1975. Nakon toga to nikada više nije učinjeno. Danas, u digitano vreme, po mom sudu, i tu referiram na Božu Repea juče, bilo bi dobro napraviti bibliografiju jugoslavenske historiografije od 1914, do 1991, ili možda čak od 1918, do 1991. U ovo digitano doba to doista nije nemoguće. A, kao što bi bilo lepo raditi diplomske i poslediplomske radove o ovome ili onome, da se vidi na toj državnoj razini kako su stvari funkcionirale, pa i disfunkcionirale. To što niko posebno nije zainteresiran iz nacionalne perspektive da radi, da se dogovorimo da napravimo jedan "over view" pregled toga, da možemo reći eto, to je učinjeno, a neke druge stvari nisu urađene.

Danas se često zaboravlja šta se sve napravilo, ili se jednostavno, svesno marginalizira, i to je legitimacijski za nas izuzetno važno. To uključuje još po jedan aspekt, ja sam spomenuo samo to. Trebalo bismo imati jednu bibliografiju jugoslavenske historiografije,

koja i kroz Jugoslovenski bibliografski institut de fakto postoji, ali je trebalo legitimirati. Ove stvari koje su dugoročna investicija, to ima smisla raditi.

LATINKA PEROVIĆ

Htela bih samo da podržim ideju da idemo na dalji razgovor o knjizi preko pojedinih tema. I vrlo podržavam ideju da prva konferencija u Zagrebu bude posvećena spoljno-političkoj problematici Jugoslavije. Juče smo razgovarali da je napisana jedna knjiga o Jugoslaviji, "Diplomatija" da tamo uopšte Hrvati nisu pomenuti, iako ih je bilo najviše u Ministarstvu inostranih poslova. Mislim da bi to bilo vrlo važno zbog koncentracije ljudi u Zagrebu zbog mogućnosti da to bude jedna uspešna zaokružena celina.

I samo, ako mi dozvolite, još jednu stvar. Božo je, kao čovek od iskustva na ovakvim projektima tačno rekao da smo mi prvi projekat mogli uraditi ovako spontano, na osnovu poverenja, široke slobode svakog pojedinca. Svaki sledeći projekat, potpuno se slažem sa ovom policentričnošću, moraće da dobije neki vid minimalne institucionalizacije. Mi ne moramo sada odlučiti, dobro je da o tome razmišljamo. Za iskustvo koje dosad imam, ja bih predložila da to kao centar ostane Helsinški odbor, a da to može da bude jedan savet istoričara i drugih stručnjaka, ili samo istoričara koji bi angažovao druge koji bi funkcionisao zajedno sa savetom. Mislim da bi to pomoglo nekoj koordinaciji, otkrivanju autora, širenju tih tematskih celina. U svakom slučaju, osećam tu potrebu i iz iskustva rada na ovom projektu to je bio ogroman napor I, ono što je fiziki napor umanjiti boljom organizacijom.

SONJA BISERKO

Hvala svima što ste se odazvali i što ste učestvovali u ovoj zanimljivoj diskusiji u ova dva dana i nadam se da ćemo se videti uskoro nekom drugom prilikom. Kao što sam obećala, mi ćemo vam dostaviti nacrt ovog predloga ili apela, ne znam kako ćemo to zvati, kao i transkript ove konferencije.

